

Ο ΘΡΗΝΟΣ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

(ΤΟ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙ ΚΑΙ Η ΕΘΙΜΟΤΥΠΙΑ ΤΟΥ)*

Υ Π Ο

ΔΗΜΗΤΡ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

Ἡ ἀπώλεια προσφιλoῦς ὑπάρξεως ἀνέκαθεν ἀπετέλει καὶ πάντοτε θ' ἀποτελῇ συμφορὰν, τῆς ὁποίας ἐκδήλωσις εἶναι ὁ θρῆνος καὶ τὸ μοιρολόγι¹, ποὺ ἀπαντᾷ εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου, πρωτογόνους καὶ πολιτισμένους, ἀρχαίους καὶ νεωτέρους², εἶναι δὲ στενῶς συνδεδεμένος πρὸς τὰ ἐκασταχοῦ ἔθιμα τῆς τελευτῆς.

Ὁ νέος ἑλληνικὸς λαός, καίτοι πιστεύει εἰς τὴν μετὰ θάνατον ὑπαρξίν τῆς ψυχῆς κατὰ τὰς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις, ὡς καὶ μετὰ τὴν καὶ θοοὺς ἀντιμετωπίζει πάντοτε τὸν θάνατον. Τὸ δὲ μέγεθος τοῦ θοοῦ καὶ τῆς θλίψεως ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν συναισθηματισμὸν τῶν ἐπιζώντων ἀπὸ τὰ χαρίσματα τοῦ νεκροῦ, τὴν ἡλικίαν του³ καὶ ἀπὸ ἄλλας διαφοροῦς περιστάσεις. Ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας

* Ἡ ἐργασία αὕτη ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν ἐκτενεστέρας μελέτης. Ταύτης συντομωτάτην περίληψιν ἀνεκοίνωσα εἰς τὸ συνελθὸν ἐν Σόφειᾳ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Σπουδῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τὸν Αὐγουστον τοῦ 1966.

¹ Εἰς τὰ περισσότερα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ θρηνοῦ, θρῆνος, ἀπαντᾷ τὸ ρ. *μοιρολογῶ* καὶ τὸ οὐς. *μοιρολόγι* ἢ *μοιρολόγημα*. Ἐν Νισύρῳ λέγεται *ξόδι*, ἐν Καλύμνῳ *ξόι*, ἐν Αἰτωλίᾳ *μοιρονλόι*, ἐν Ἡπείρῳ *μοιργιολόι* ἢ *μεργιολόι*, ἐν Ἀραχόβῃ Παρνασσίδος ἀγκώμι καὶ ἐν Κύπρῳ ἀκούεται τὸ ρ. *μοιρκολοῦμαι*. Ἡ μοιρολόγος λέγεται εἰς τὰς νήσους *μοιρολογίστρα*, *μοιρολοίστρα*, *κλαύτροσσα*, *καταλογίστρα*, καὶ εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα *μοιρουλονίστρα*. Βλ. *Maria Joannidou*, *Untersuchungen zur Form der neugriechischen Klagelieder (Moirologien)*, München, 1938, σ. 13, σημ. 13. Θ. *Ποταμιάνου*, Ἡ μοιρολογίστρα. Ἡ Ἠχώ, Ἀθῆναι, 1938, τεύχ. 68, σ. 3. Τὰ μοιρολόγια ποτὲ δὲν λέγονται ὑπὸ τοῦ λαοῦ τραγοῦδια. Οὐδεὶς π.χ. λέγει: *ἡ μάνα κλαίει καὶ τραγουδεῖ τὸ γιό της*, ἀλλὰ τὸν μοιρολογεῖ. Βλ. *Σίμον Μενάρδου*, Ἱστορία τῶν λέξεων τραγωδῶν καὶ τραγῳδία. Ἀφιέρωμα εἰς Γ.Ν. Χατζιδάκιν, Ἀθῆναι, 1921, σ. 16.

² *Fr. Boehm*, *Die neugriechische Totenklage*, Berlin, 1947, σ. 5.

³ Π.χ. ἐν Ἀραχόβῃ Παρνασσίδος «στὶς νέες λένε ἀγκώμια, ποὺ ἀξάζουνε. Στους γέροντες δὲν λένε ἀγκώμια, γιὰτὶ παρεξηγοῦν. Τους γέροντες μόνο οἱ πολὺ στενοὶ (συγγενεῖς) τοὺς κλαῖνε» π.χ. ἡ

διὰ τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων καὶ τὴν μέλλουσαν ζωὴν, «τὴν μόνην ἀληθινὴν καὶ αἰώνιαν», δὲν ἡδυνήθη νὰ ἐξαλείψῃ τὸν θρῆνον, ὁ ὁποῖος καὶ σήμερον ἀκόμη συνηθίζεται εἰς πολλὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ νεκροῦ, τὴν κηδεῖαν, τὸν ἐνταφιασμόν καὶ τὰ μνημόσυνα. Εἰς τὸ διάστημα τῆς νυκτὸς δὲν λέγονται μοιρολόγια, «διὰ νὰ μὴ ταράσσεται ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ»¹.

Εἷς τινὰς ἑλληνικοὺς τόπους, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν, ἀπαντᾷ ἡ δοξασία ὅτι ὁ Χάρος «ὁδηγεῖ μὲ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου τὶς ψυχὰς νὰ ποῦν νερὸ καὶ τοὺς τὸ θολώνουν τὰ κλάματα». Διὰ τοῦτο μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα διακόπτεται τὸ μοιρολόγι. Τὴν ἐπομένην ἡμέραν τῆς ταφῆς τοῦ νεκροῦ εἰς τὸ Νεστόριον τῆς Καστοριάς «πάνε τὸ πρῶτ' οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς νὰ ξυπνήσουν τὸν πεθαμένο. Πᾶνε, μοιρολογοῦν καὶ γυρίζουν στὸ σπίτι»². Τὸ αὐτὸ ἔθιμον συνηθίζεται καὶ εἰς τοὺς Ἑλληνας τοῦ Πόντου λεγόμενον «καλημέρισμα». Εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος τὰ μοιρολόγια ἐπαναλαμβάνονται ἔπειτα κατὰ διαφόρους περιστάσεις διαρκοῦντος τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ πένθους ἢ καὶ ἐπὶ μακρότερον χρόνον. Οὕτω π.χ. ἐν Μπάφρᾳ Ἰωαννίνων «τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ τὸ πρῶτ' πηγαίνουν στὰ μνήματα, παίρνουν τὶς μοιρολογίστρες καὶ μοιρολογεῖν ποῦν τὰς τάφους»³. Ἐν Μάνῃ «καὶ σήμερὰ ἀκόμη μποροῦν νὰ συναντήσῃ γυναῖκα νὰ σταθῇ στὸ χωράφι καὶ ἐμφάνῃ στὸν ἀγαπᾶτο, νὰ ἀλεῖθῃ στὸ χερσόμυλο καὶ συγχρόνως νὰ μοιρολογῇ ἀγαπημένο της νεκρὸ, ποῦ ἴσως νὰ ἔχῃ πεθάνει πάρα πολλὰ χρόνια (πρὶν)»⁴. Ἐν Ἀπειράνθῳ Νάξου μία γυναῖκα, ποῦ ἐχίρειρε πολὺ νέα, ἔλεγεν ὥς εἰς τὰ γηρατεῖα τῆς τὸ μοιρολόγι: ὦ, καμένη, κακομοῖρα, | ποῦ σαράντα χρόνια χήρα! Ἐνταῦθα ἐπίσης, ὥς καὶ εἰς ἄλλα μέρη, ἐὰν κάποιος ἀποθάνῃ εἰς τὴν ξενιτειάν, συνηθίζουν νὰ τοποθετοῦν ἐπὶ καθίσματος τὴν φωτογραφίαν του καὶ μερικὰ ἐνδύματά του καὶ ν' ἀπευθύνουν πρὸς

χήρα τοῦ γέρον... Τοὺς γέροντας δὲν τοὺς μοιρολογοῦν, ἐκτὸς ἂν ἔπαθον πολλὰ βάσανα στὴ ζωὴ (ἔχασαν παιδιὰ κτλ.). Τοὺς κλαῖνε καὶ τοὺς λένε τὰ βασανὰ τους». Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (πρόφην Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον), ἀριθ. χ/φου 1153 Α', σ. 42. (Συλλογὴ Μαρίας Ἰωαννίδου, Ἀράχοβα, 1938). (Ἐφεξῆς ΚΕΕΛ = Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας).

¹ Εἰς πολλοὺς λαοὺς ὑπάρχει ἡ πίστις ὅτι ὁ νεκρὸς ταράσσεται ἀπὸ τοὺς θρήνους τῶν ζώντων καὶ ἀναγκάζεται νὰ ἐξέλθῃ τοῦ τάφου του. Βλ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ἀραί, ἐν Ἀθήναις, 1929, σ. 71.

² ΚΕΕΛ, ἀριθ. 2459, σ. 48. (Συλλ. Χαράλ. Χατζῆ, Νεστόριον Καστοριάς, 1962).

³ ΚΕΕΛ, ἀρ. 1768, σ. 105. (Συλλ. Δημ. Πετροπούλου, Ἰωάννινα (Μπάφρα), 1952).

⁴ Βασ. Πετροῦνια, Μανιάτικα μοιρολόγια, Ἀθήνα, 1934, σ. 6. Τὸ αὐτὸ συνηθίζεται καὶ ἐν Κρήτῃ. Βλ. Στανρούλας Τράντα, Τὸ Κρητικὸ μοιρολόγι, Λαογραφία, τ. ΚΑ', ἐν Ἀθήναις, 1963/1964, σ. 515.

αὐτὰ τοὺς αὐτοὺς θρήνους, πὺν θὰ ἀπηύθυναν πρὸς αὐτὸν τὸν νεκρόν¹. Διὰ τὴν συνήθειαν ταύτην ἔγραψε κατὰ τὸ 1824 καὶ ὁ C. Fauriel².

Τὸ ἔθιμον τοῦ μοιρολογήματος ἦτο σύνηθες παλαιότερον τοῦ 1920 καὶ εἰς τὰς λαϊκὰς συνοικίας μεγαλοπόλεων, ὅπως π.χ. τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Πατρῶν κ.ἄ., σήμερον ἐξέλιπεν ἐντελῶς εἰς αὐτάς, ὁσημέραι δὲ τείνει νὰ ἐξαφανισθῇ καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον. Μόνον δ' εἰς χωρία τῆς Μάνης, τῆς Κρήτης, τῆς Ἡπείρου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, τῆς Δωδεκανήσου, τῶν Κυκλάδων, τῆς Κύπρου καὶ ἄλλων τόπων τῆς Ἑλλάδος, ἀκούεται ἀκόμη, ἀλλ' ἐντονώτερον ἐπιχωριάζει εἰς τὴν Μάνην.

Εἰς τὸν θρήνον τοῦ νεκροῦ λαμβάνουν μέρος κυρίως αἱ γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι κόφτουνται, θρηνηιοῦνται, ρίχνουν τὰ μάγουλά τους, μαγουλοσέγγουνται, τρανομαγουλίζονται, στηθοδέρνονται, σκοτώνουν τὰ γόνατά τους κτλ.³. Ταῦτα ἐνθυμίζουν τὰ ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ λεγόμενα: «Οἰμωγαὶ δὲ ἐπὶ τούτοις καὶ κωκυτὸς γυναικῶν καὶ παρὰ πάντων δάκρυα καὶ στέρνα τυπτόμενα καὶ σπαραττομένη κόμη καὶ φοινισσόμεναι παρειαί· καὶ πον καὶ ἐσθῆς κατασφηνύονται καὶ κόνις ἐπὶ τῇ κεφαλῇ πιάσεται καὶ οἱ ζῶντες οἰκτροτέροι τοῦ νεκροῦ οἰμὴν γὰρ χαμαὶ κυλινδοῦνται πολ-
λάκις καὶ τὰς παρειαὶ ἀράττουσι πρὸς τὸ ἔδαφος»⁴.

⁵ Ἐπὶ τῆς ἐνάρξεως τοῦ θρήνου εἰς τὴν μέσην τῆς Ἑλλάδος λέγεται: ὀρχισθῶ ἢ σιωπῶ τὸ μοιρολόι, πιάνω ἢ παίρνω ἢ λέω τὸ μοιρολόι⁶ ἢ καταλόγι⁶ ἢ ἀνακάλημα⁷.

¹ Π. χ. εἰς τὰ Τελώνια Λέσβου, «ὅταν πεθῇ κανεὶς μακριά, βάζουν τὰ ροῦχα του καὶ τὴ φωτογραφία του καὶ τὸν καταλογιάζουν». Ὁμοίως ἐν Μάνη «τό 'χουνε συνήθειο, σὰν πεθάνῃ κανεὶς στὴν ξενιτιά, ὅταν θὰ τοῦ κάμουν τὰ σαράντα, νὰ βάλουνε τὰ ροῦχα του κάτω, νὰ τὰ στολίσουνε καὶ νὰ τὰ μοιρολογήσουνε, σὰν νὰ 'χουνε τὸν ἴδιο τὸν πεθαμένο μπροστά τους». Βλ. Γ. Ἀ. Μέγαν, ἐν Ἐπετηρ. τοῦ Λαογραφ. Ἀρχείου, ἐτ. Β', ἐν Ἀθήναις, 1940, σ. 205.

² C. Fauriel, Chants populaires de la Grèce moderne, τόμ. I, Paris, 1824, σ. XL-XLI.

³ ΚΕΕΛ, ἀρ. 36, σ. 144. (Δημ. Σάρορον, Ἡπείρου δημοτικὰ ποικίλα, 1888-1893), ἀρ. 1975, σ. 44. (Συλλ. Ἀθ. Παπανικολάου, Λυκούδι Ἑλασσόνος, 1953).

⁴ Λουκιανῶ, Περὶ πένθους, 12.

⁵ Maria Joannidou, Untersuchungen zur Form der neugriechischen Klagelieder (Moirologien), München, 1938, σ. 13, σημ. 14. ΚΕΕΛ, ἀρ. 1768, σ. 36. (Συλλ. Δημ. Πετροπούλου, Ἰωάννινα, 1952).

⁶ Maria Joannidou, ἐνθ' ἂν., σ. 13, σημ. 13.

⁷ Ὡς λέγεται ἐν Κύπρῳ, Ἡπείρῳ καὶ Κρήτῃ. Φ. Ἰ. Κονκονλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Δ', ἐν Ἀθήναις, 1951, σ. 168, σημ. 7. Βλ. καὶ Γ. Ζώρα, Ἀνακάλημα τῆς Κων/πόλεως, Νέα Ἑστία, 57, 1955, σ. 727-731. Κ. Ρωμαίου, Τὸ «ἀνακάλημα» τῶν νεκρῶν, Νέα Ἑστία, 58, 1955, σ. 1007 κ.ἑξ., ἐνθα καὶ προγενεστέρα βιβλιογραφία. Βλ. Τοῦ Ἀντοῦ, Κοντὰ στὶς ρίζες, Ἀθήνα, 1959, σ. 370 κ.ἑξ. Ἐμμ. Κριαρῶ, Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης. Θεσσαλονίκη, 1965². Ἐν Κύπρῳ λέγεται καὶ «θρηνούριν». ΚΕΕΛ, ἀρ. 720, σ. 56. (Ξ. Φαρμακίδου, Συναγωγή Κυπριακῶν λέξεων, 1918).

ἢ Χάρο¹ ἢ σύθρηνο². Εἰς τὴν Ἀράχοβαν Παρνασσίδος χρησιμοποιοῦν τὴν φράσιν : λέει τὰ ἑγκώμια του, εἰς δὲ τὸν Σκοπὸν Ἀνατολ. Θράκης ἔλεγον : ἀρχίζουν νὰ ἑγκωμιάζ'να³.

Ὁ τρόπος τοῦ μοιρολογήματος ποικίλλει κατὰ τόπους. Οὕτως εἰς τὸ Γρίζι Πυλίας, «ὅταν μοιρολογοῦν, μπαμπουλώνονται σφιχτά, νὰ μὴ φαίνονται οὔτε τὰ μάτια τους. Τὸ ἴδιο μοιρολόγι τὸ λένε ὅλοι. Πιάνει πρῶτα μιὰ καὶ τὸ λέει καὶ ὕστερα τὸ πιάνουν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι μαζί. Ὑστερα πιάνει ἄλλος καὶ λέει ἄλλο, καθέννας μὲ τὴ σειρά του»⁴. Εἰς τὴν Σαλαμίνα «πίσω ἀπὸ τὸ λείψανο κάθεται ἡ μητέρα ἢ ἡ γυναικα ἢ ἡ ἀδερφή καὶ κάθε πὺν παίρνει νὰ μοιρολογήσῃ περιβάλλει τὴν κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ μὲ τὰ δυνὸ της χέρια»⁵. Εἰς τὸ Ξηρόμερον τῆς Ἀκαρνανίας «οἱ γυναῖκες σχηματίζουν κύκλο γύρω ἀπὸ τὸ λείψανο καθισμένες μὲ μαῦρες μαντιῆλες. Ἀποτελοῦν ἓνα χορὸ καὶ κάποτε δύο ἡμιχόρια. Ἄλλοτε πάλι ἐκείνη πὺν παίρνει τὸ μοιρολόγι τὴ βοηθοῦν οἱ διπλανές. Ἀρχίζουν πρῶτες οἱ γυναῖκες τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ μοιρολόγι συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιφωνήματα ὅπως ὡς, κοῦξίμο, ρυθμικὲς κινήσεις τῶν χειρῶν, τοῦ κορμοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς, συμπίπτει μὲ τὸ ρυθμὸ τοῦ μοιρολογιοῦ, τραγῆγμα τῶν μαλλιῶν, σπηθοκόπημα καὶ κρατερόνισμα ἀκόμη τοῦ προσώπου. Ὅλα αὐτὰ τὰ φέρονται ὁ πόνος καὶ τίποτε δὲν εἶναι κινήσεια ἢ προσποίηση»⁶. Ἐνδοξὴ συμμετοχῆς στὸν πόνο, ἀλληλεγγύης ἢ ὁμοιοπάθειας πιάνονται χέρι μὲ χέρι ἢ πιάνουν τὸ χέρι τῆς μάννας, τῆς ἀδερφῆς ἢ τῆς γυναικας»⁷. Εἰς τὴν Σάμην Κεφαλληνίας αἱ μοιρολογοῦσαι κρατοῦμεναι ἀπὸ τὰς χεῖρας σχηματίζουν ἄλυσιν⁷. Ἐν Μπάφρῳ Ἰωαννίνων «οἱ μοιρολογίστρες, πὺν μοιρολογοῦν γύρω ἀπὸ τὸ νεκρὸ, πιάνονται ἀπὸ τὰ χέρια καὶ τὰ κουνοῦν ρυθμικὰ ἀνάλογα μὲ τὴ μελωδίᾳ τοῦ μοιρολογιοῦ. Ἀπὸ

¹ Εἰς τὸ Γιαννίτσι Μεσσηνίας. ΚΕΕΛ, ἀρ. 762, σ. 28. (Δ. Δονκάκη, Παροιμίαι διαφόρων μερῶν καὶ λέξεις διαφόρων τόπων, 1920 ;).

² Ἐν Νάξῳ (Ἀπειράνθῳ), ἰδιαιτέρῃ μου πατρίδι.

³ Βλ. Γ. Ἀ. Μέγαν, ἔνθ' ἀν., σ. 176.

⁴ Βλ. Γ. Ἀ. Μέγαν, ἔνθ' ἀν., σ. 176. Καὶ εἰς τὴν Κορῶνιν «ὅσες πᾶνε γιὰ νὰ μοιρολογήσουν, θὰ πᾶνε μπαμπουλωμένες, δηλαδὴ μὲ τσεμπέρι σκοῦρο, ριχτὸ στὸ κεφάλι καὶ σταυρωμένο κάτω ἀπὸ τὴ μύτη. Στὸ κεφάλι τοῦ πεθαμένου θὰ κάτσουν τὰ παιδιά του, ἡ γυναικα του καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ μπάντια καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ μοιρολογίστρες. Θ' ἀρχινήσῃ ἡ μιὰ νὰ λέῃ καὶ θὰ τὸ πάρουν οἱ ἄλλες ἀπὸ τὴ μπάντια της. Ὑστερα θ' ἀρχίσῃ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὴν ἄλλη μπάντια. Ὅταν πέσῃ ὁ ἥλιος δὲν μοιρολογᾶνε πιά». ΚΕΕΛ, ἀρ. 1378 Γ', σ. 64. (Συλλ. Γεωργίας Ταρσοῦλη, Κορῶνιν Πυλίας, 1939).

⁵ Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ὅμηρικὲς ἔρευνες, Ἀθήνα, 1944, σ. 89.

⁶ ΚΕΕΛ, ἀρ. 2293, σ. 82-83. (Συλλ. Γερασ. Παπατρέχα, Ξηρόμερο Ἀκαρνανίας, 1957).

⁷ Βλ. Γ. Ἀ. Μέγαν, ἔνθ' ἀν., σ. 176.

καιρὸ σὲ καιρὸ ἀποσποῦν τὰ χέρια καὶ χτυποῦν τὰ γόνατα»¹. Ἐν Καρπάθῳ, ὡς γράφει ὁ Ἑμμ. Μανωλακάκης τῷ 1896, «προτίθεται (ὁ νεκρὸς) ἐν τῷ μέσῳ τῆς οἰκίας εἰς θρήνον τῶν οἰκείων γυναικῶν, αἵτινες θρηνηδοῦσι γοερώς (δέρονται) ἐκτινάσσουσαι τὴν κόμην εἰς τήρησιν τοῦ ρυθμοῦ τῆς θρηνηδίας, μάσσουσαι τὰς παρειάς ἐνίοτε καὶ καταμωλωπίζουσαι τὸ στήθος καὶ τὰ γόνατα διὰ τῶν χειρῶν των, θρήνον ἐπὶ θρήνου προκαλοῦσαι, ἡ δὲ σπαραξικαρδίας αὕτη σκηνὴ παρατείνεται ἐπὶ δύο ἐνίοτε καὶ πλείονας ὥρας μέχρι τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ, συνεπαγούσης συχνάκις σπαραξικαρδίους κραυγὰς σὺν τῇ βαρείᾳ καὶ μονοτόνῳ ψαλμωδίᾳ τῶν ἱερέων, ὧν προπορεύονται ἀσκεπῇ παιδιὰ φέροντα τὸν σταυρὸν μετὰ ἐξαπτερύγων, πρὸ τῶν ὁποίων πᾶσα κεφαλὴ ἀποκαλύπτεται καὶ πᾶσα χεὶρ ποιεῖ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ»². Εἰς δὲ τὰ Βρέστενα τῆς Λακωνίας οἱ μοιρολογίστρες διαιροῦνται εἰς δύο ἡμιχόρια, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει μίαν ἑξαρχον τοῦ θρήνου. Ἡ ἑξαρχὸς τοῦ ἡμιχορίου ἀρχίζει τὸ μοιρολόγι, τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνεται πρῶτον μὲν ἀπὸ τὰς γυναῖκας τοῦ ἡμιχορίου τῆς, ἔπειτα δὲ ἀπὸ ὅσας μᾶζι τὰς γυναῖκας τοῦ ἄλλου ἡμιχορίου³. Ἀλλαχοῦ, ὡς ἐν Νάξῳ, ἡ πλησιέστερὰ συγγενὴς λέγει συνήθως τὸ μοιρολόγι. Μετ' αὐτὴν ἔδουν ἄλλα μοιρολόγια — συνήθως δίστιχα — αἱ ἄλλαι συγγενεῖς, αἱ φίλαι, αἱ γειτόνισσαι, ὅλαι ἐκεῖναι μὲν αἵ μὲν λέξαι αἱ παρουσιαζόμεναι γυναῖκες, αἱ δευτέρας δὲ προσφερόντες εἰς τὸν νεκρὸν τῇ τελευταίᾳ ἐκδηλώσει τῆς στοργῆς των⁴. Κάποτε μετὰ τῶν παρουσιαζόμενων εἶναι καὶ γυναῖκες ξέναι πρὸς τὴν οἰκογένειαν, αἱ ὁποῖαι μόλις πρὸ ὀλίγου χρόνου ἔχασαν κάποιον ἰδικόν των, εἶναι διὰ τοῦτο λυπημέναι καὶ ἔχουν κάτι νὰ εἰπουν. Ὁ θρηνούμενος θὰ μεταφέρει εἰς τοὺς ἰδικούς των νεκρούς τὰς παραγγελίας καὶ τοὺς χαιρετισμούς των. Ἐν Ἀραχόβῃ Παρνασσίδος «τὸ μοιρολόγι λέει ἢ μόνη τῆς ἢ λυπημένη ἢ ἂν εἶναι περισσότε-

¹ ΚΕΕΛ, ἀρ. 1768, σ. 105. (Συλλ. Δημ. Πετροπούλου, Ἰωάννινα, 1952). «Σκέλην καρδιά νά 'ναι θὰ κλάγη, νά 'ναι γυναῖκα «νά κλαίη» καλὰ, δηλαδὴ νὰ μοιρολογάη» λέγουν ἐν Καστοριᾷ. ΚΕΕΛ, ἀρ. 1100 Γ', σ. 77. (Συλλ. Μαρίας Ἰωαννίδου, Καστοριά, 1937).

² Ἑμμ. Μανωλακάκης, Καρπαθιακά, ἐν Ἀθήναις, 1896, σ. 122. Βλ. καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ Ἡλ. Φτναρᾶ, Πῶς κλαῖνε στὸ Καστελλόριζο τοὺς νεκρούς των. Καστελλοριζιακά Νέα, ἔτ. 2, 1950/51, φύλλον 11-12, σ. 6. Πρβλ. καὶ Μιχ. Μιχαηλίδου Νουάρου, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Καρπάθου, τ. Α', Ἀθήναι, 1932, σ. 121.

³ Φ. Ἰ. Κονκουλέ, Οἰνουντιακά, ἐν Χανίοις, 1908, σ. 64.

⁴ Ὁ C. Fauriel (ἐνθ' ἄν., σ. XXXIX) γράφει σχετικῶς: «Ordinairement c'est la plus proche parente qui prononce la première: après elles, les autres parents, les amies, les simples voisines, toutes celles, en un mot, des femmes présentes qui peuvent payer au défunt ce dernier tribut d'affection, s'en acquittent l'une après l'autre, et parfois plusieurs ensemble».

ρες παρτισές-παρτισές, δηλαδή αρχίζουν π.χ. οί τρεῖς, πὸν κάθονται στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ νεκροῦ, τὸ ἐπαναλαμβάνουν οἱ τρεῖς ἢ περισσότερες, πὸν βρίσκονται κάτω κ.ο.κ.»¹. Ἐν Μάνη, ὅπου ἀκμάζει εἰσέτι τὸ μοιρολόγι, ἐπικρατεῖ ὁλόκληρος δι' αὐτὸ ἐθιμοτυπία. Κατὰ τὸ κλάμμα ἢ κλάψιμο ἢ κήθισμα ἢ περικάθισμα ἢ παράπονο ἐπιβάλλεται ἡ παρουσία οὐχὶ μόνον τῶν συγγενῶν ἢ φίλων, ἀλλὰ καὶ τῶν χωριανῶν. Κάθηνται γύρω γύρω εἰς τὸν νεκρὸν χαϊδοσκελωτά, δηλαδή μὲ ἀνοικτὰ τὰ σκέλη, καὶ ἀρχίζουν ἐν εἶδος ἑμμέτρου διαλόγου, εἰς τὸν ὁποῖον τονίζουν, ὅτι ἀκριβῶς θὰ εἶχον νὰ εἴπουν εἰς τὸν πεζὸν λόγον. Αἱ συγγενεῖς ἐπαινοῦν τὰς ἀρετὰς τοῦ θανόντος, διηγοῦνται τὰ τοῦ θανάτου του, πρὸ πάντων ἔαν ἀπέθανε φονευθεῖς, καὶ ὁμιλοῦν περὶ ἐκδικήσεως, αἱ δὲ παριστάμεναι, λαμβάνουσαι καὶ αὐταὶ μέρος κατὰ διαδοχὴν εἰς τὸ μοιρολόγι, παρηγοροῦν, συμβουλεύουν ἢ λαμβάνουν ἀφορμὴν νὰ ἐνθυμηθοῦν τὰς ἰδικὰς τῶν συμφορὰς. Κανεὶς δὲν ἡμπορεῖ νὰ διακόψῃ τὴν μοιρολογουσαν χωρὶς ἄδειαν. Ἡ ἄδεια ζητεῖται κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον: α) ἡ ἐπιθυμοῦσα νὰ μοιρολογήσῃ, ἂν παρακάθηται παρὰ τὴν μοιρολογουσαν, φέρει ἡρέμα τὴν κεφαλήν της ἐπὶ τοῦ προσώπου αὐτῆς β) ἂν εὐρίσκωνται εἰς ἀπόστασιν, λαμβάνει τὴν χεῖρά της καὶ γ) ζητεῖ τὴν ἄδειαν δι' αὐτοσχεδίου μοιρολόγιον εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἡ μοιρολογουσα δι' ἑτέρου, παρέχουσα τὴν ζητούμενην ἄδειαν². Ὁ Σταυρ. Τζουμειλάς, περιγράφων τὴν ἐθιμοτυπίαν τοῦ μανιάτικου μοιρολογιοῦ, λέγει: «Στὴ Μάνη παλαιότερα καὶ τώρα ἀκόμη σὲ μερικὰ χωριὰ μοιρολογοῦν καὶ οἱ ἄνδρες τοὺς πεθαμένους καὶ μάλιστα ἐκείνους, πὸν σκοτώνοντο στοὺς ἐμφυλίους πολέμους ἢ σκοτιῶντο ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς πρὸς ἀντεκδίκησιν... Στὴ Μάνη, ὅταν πεθάνῃ κάποιος ἀπὸ τῆ γενιά τους, τρέχουν ὅλοι νὰ τὸν μοιρολογήσουν, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, νὰ τοῦ ποῦν τίς χάρες του καὶ τὰ προτερήματά

¹ ΚΕΕΑ, ἀρ. 1153 Β', σ. 82. (Συλλ. Μαρίας Ἰωαννίδου, Ἀράχοβα, 1938).

² Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν λαογραφίαν, ἐν Ἀθήναις, [1921], σ. 61. Τοῦ Αὐτοῦ, Ἑλληνικὴ Λαογραφία. Μέρ. Α', ἐκδ. 2^α, ἐν Ἀθήναις, 1965, σ. 88. Βλ. πλείονα εἰς τὰς μελέτας: Μαρίας Ἰωαννίδου, Untersuchungen..., σ. 40-41. Α. Mirambel, Les caractères de la poésie populaire du Magne. Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθῆναι, 1935, σ. 68-76. Β. Α. Πατριαρχέα, Λαϊκὴ ποίησις καὶ ἱστορία. Ὁ ἑμμέτρος λόγος ἐν Μάνη καὶ τὰ μυρολόγια. Νέον Κράτος, ἔτ. 4, 1940, ἀρ. φ. 31, σ. 469-478, ἀρ. 32-33, σ. 574-588. Τοῦ Αὐτοῦ, Ὁ θρηνός τοῦ νεκροῦ. Νέον Κράτος, ἔτ. 4, 1940, ἀρ. 38-39, σ. 979-988, ἀρ. 40, σ. 1040-1049. Δικ. Βαγιακάκου, Γύρω στὸ μυρολόγι τῆς Μέσα Μάνης. Σπαρτιατικὰ Χρονικά, ἔτ. 5 (1941/42), ἀρ. 57-58, σ. 68-70, ἀρ. 59-60, σ. 81-82, ἔτ. 6 (1942/43), ἀρ. 61-63, σ. 93-96, ἀρ. 67-68, σ. 127-132, ἀρ. 69-70, σ. 137-139. Βλ. αὐτόθι, περίοδ. Β', ἔτ. 8 (1945/46), ἀρ. 1 (74), σ. 6-8, ἀρ. 2 (75), σ. 29-31. Τοῦ Αὐτοῦ, Ἡ Ληγορού. Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχ., τ. 9-10 (1955/57), ἐν Ἀθήναις, 1958, σ. 39-64.

του, ἂν τυχὸν δὲ ἔχη φονευθῇ ἀπὸ ἐχθρόν, νὰ τοῦ ὑποσχεθοῦν πὼς θὰ τὸν δικιώσουν, θὰ ἐκδικηθοῦν δηλαδὴ τὸν θάνατόν του. Οἱ γυναῖκες εἶναι λυσίκομες, σύρουν τὰ μαλλιά τους, κτυποῦν δυνατὰ τὰ στήθη καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ σπαράσσουν μέχρῃς αἵματος τὰ μάγουλά. Οἱ ἄνδρες, μόλις μποῦν στὴν αὐλὴ τῆς οἰκίας τοῦ πεθαμένου, φωνάζουν δυνατὰ: ἀδέρφι, Νικόλα, ἀδέρφι...»¹. Ἡ αὐτὴ συνήθεια ἐπεκρατεῖ καὶ ἐπικρατεῖ ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν Μανιατῶν ἐν Κορσικῇ. Ὁ Ν. Φαρδὺς ἔγραφε κατὰ τὸ 1888: «...Ὅταν ἀπέθνησκέ τις (παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τῆς Κορσικῆς), τὸν ἐξηπλῶνον κατὰ γῆς ἐπὶ τινος τάπητος εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς οἰκίας καὶ ἐκεῖ αἱ γυναῖκες, περὶ τὸν νεκρὸν ὀλοφυρόμεναι, τὸν ἐμοιρολόγουν. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ὑπάρχει καὶ παρὰ τοῖς Κορσικανοῖς ἀπαράλλακτα, ὥς καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι πολλῶν μερῶν τῆς Ἀνατολῆς»². Καὶ τοῦτο διότι οἱ Κορσικανοί, κατὰ τὸν J. Marcazzi, ἀπὸ παλαιῶν χρόνων ὕφίσταντο κλοπὰς καὶ φόνους παρὰ διαφόρων λαῶν καὶ τοὺς ἀπεδεκατίζεν ἢ πεῖνα καὶ ἢ χολέρα. Οὗτοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιβάλουν μίαν ὀργανωμένην δικαιοσύνην, ἀλλὰ κατέφυγον εἰς τὴν βεντέτταν³. Αἱ στατιστικαὶ δεῖκνουν ὅτι ἀπὸ τοῦ 1682 μέχρι τοῦ 1714 ἐγέναν 28.000 φόνοι. Οἱ ἄνδρες ἠγωνίζοντο καὶ ἐπιπτον. Αἱ γυναῖκες τοὺς ἐμπαύσαντο ἐν πνεύματι ἐκδικήσεως. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ὅτι ὁ Jules Michelet βεβαιώνει ἐν τῷ ἔργῳ του «Histoire de France» ὅτι κατὰ τὸν 18ον αἰ. ἡ Κορσικὰ δὲν ἦτο παρὰ ἓνας θρόνος, τοῦ ἔσπεν αἷμα⁴.

Τὸ κορσικανικὸν μοιρολόγι συνδέεται μὲ ἰσχυρὰς χειρονομίας. Αἱ γυναῖκες παρέχουν θέαμα φρικτόν. Αὗται μοιρολογοῦν κατὰ σειρὰν: ἀρχίζει ἡ πλησιεστέρα τοῦ νεκροῦ συγγενής, μητέρα, συζυγος, ἀδελφὴ ἢ θυγάτηρ. Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον κάθε γυναῖκα βγάζει φρικώδεις φωνάς, ξεριζώνει τὰ μαλλιά της, δέρει τὸ πρόσωπον, ἐναγκαλίζεται τὸν νεκρόν, εἶτα δ' ἡσυχάζουσα κάπως ἀρχίζει τὸ μοιρολόγι, ἐπαινοῦσα τὰ χαρίσματα τοῦ θανόντος. Ἄν δ' ὁ θάνατός του ὑπῆρξε βίαιος, τότε τὸ μοιρολόγι μεταβάλλεται εἰς τρικυμίαν ἀπειλητικῶν καὶ ἐκδικητικῶν λόγων⁵. Τὰ μοιρολόγια εἰς τὴν Κορσικὴν καλοῦνται lamenti ἢ voceri. Ἡ τελευταία ὀνομασία χρησιμοποιεῖται πρὸ πάντων κατὰ τὸν θρήνον τοῦ βιαιοθανάτου. Εἷς τινὰς περιοχὰς τῆς νήσου τὰ μοιρολόγια ὀνομάζονται καὶ ballati (= ᾠσματα

¹ ΚΕΕΛ, ἀρ. 1485, σ. 17. (Συλλ. Στ. Τζουμειλέα, Μάνη, 1943).

² Ν. Φαρδύ, Ἱστορία τῆς ἐν Κορσικῇ ἐλληνικῆς ἀποικίας, Ἀθήναι, 1888, σ. 98-99.

³ Ἡ λ. βεντέττα εἶναι ἄγνωστος ἐν Μάνη. Περὶ τοῦ ἐθίμου τοῦ γδικιωμοῦ βλ. πλήρη βιβλιογραφίαν ὑπὸ Δικ. Βαγιακάκου, Ἡ Ληγορού, ἐνθ' ἀν., σ. 39, σημ. 2.

⁴ J. B. Marcazzi, Lamenti, voceri, chansons populaires de la Corse, Ajaccio, 1926, σ. 34 κ.εξ.

⁵ J. B. Marcazzi, ἐνθ' ἀν., σ. 186.

χορικὰ) διατηροῦνται εἰς τὸ ὄνομά των τοῦτο τὸ ἔθιμον τοῦ παλαιοῦ ἐνταφιασμοῦ, κατὰ τὸ ὅποιον αἱ μοιρολογοῦσαι ἐτραγουδοῦσαν χορεύουσαι περὶ τὸν νεκρόν¹.

Εἰς τὴν ἐθιμοτυπίαν τοῦ μοιρολογήματος ἀνήκει ἐπίσης ἡ συνήθεια ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τινὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος νὰ προσλαμβάνεναι ξένη γυναῖκα, διὰ νὰ κλαύσῃ καὶ μοιρολογήσῃ τὸν νεκρόν. Οὕτω π.χ. ἐν Μπάφρᾳ Ἰωαννίνων «ὕπαρχουν εἰδικὲς γυναῖκες, οἱ μοιρολογίστρες, ποὺ συνθέτουν τὸ μοιρολόγι καὶ τὸ τραγουδᾶνε. Οἱ μοιρολογίστρες πληρώνονται σήμερα μὲ 20, 30, 50 δραχμὲς»². Εἰς τὸ Σουφλί τῆς Θράκης κατὰ τὸ 1893 «ἔξ γνωστὰ ἐπὶ ποιήσει κορίσια, κατὰ τὸν Κων. Κουρτίδην, προσεκαλοῦντο ὑπὸ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν συγγενῶν τῶν ἀποθανόντων ἐκτάκτως, διὰ νὰ ἀναλάβουν καὶ ἐξυμνήσουν τὸν νεκρόν»³. Ἐν Λήμνῳ ὑπάρχουν ἐπαγγελματίαι μοιρολογίστριαι⁴. Εἰς τὰς Κυδωνίας τῆς Μ. Ἀσίας τὴν μοιρολογίστρα «τὴν πλήρωναν καὶ τραγουδοῦσε μὲ ξέπλεκα μαλλιά»⁵. Αἱ γυναῖκες αὐταί, ἔχουσαι ἀπομνημονεύσει ἀρκετὰ μοιρολόγια καὶ στίχους ἐκ μοιρολογίων καὶ συγχρόνως τὴν ἱκανότητα νὰ τὰ διασκεύαζουν καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ δημιουργοῦν νέα κατὰ τὴν περίστασιν, ἀνελάμβανον ἐπ' αἰμαίῃ τὸ μοιρολόγι.

Τὰ μοιρολόγια ὡς ἄσματα παρουσιάζουν εἰς τὰς λεπτομερείας των τὰ λαμπρότερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ⁶. Ταῦτα εἶναι ἐκ τῶν λυρικωτέρων καὶ παθητικωτέρων δημιουργημάτων τῆς δημώδους μουσικῆς. Ἡ τραγικότης καὶ ἡ στοχαστικότης τοῦ περιεχομένου των συνδυάζεται μὲ ὥραιότατας ποιητικὰς εἰκόνας. Ὁ Fauriel τὰ χαρακτηριστίζει ὡς τὸ πλουσιώτερον τμήμα τῆς νεοελληνικῆς δημώδους ποιήσεως⁷.

Τὰ περισσότερα τῶν μοιρολογίων, λόγῳ τῆς φύσεως καὶ τοῦ τρόπου τῆς ποιήσεώς των, εἶναι αὐτοσχέδια, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, δίστιχα, τὰ ὅποια εἶναι περι-

¹ Ἐνθ' ἀν., σελ. 5. Περὶ τῶν «νεκρικῶν χορῶν» βλ. κατωτέρω.

² ΚΕΕΛ, ἀρ. 1768, σ. 105. (Συλλ. Δημ. Πετροπούλου, Ἰωάννινα, 1952). Ὁ C. Fauriel (ἐνθ' ἀν., σ. XLII) ἔγραφε: «Dans la Grèce asiatique et dans les îles, il y a des femmes myriologistes de profession, que l'on appelle, au besoin, moyennement un salaire déterminé, pour faire et chanter les myriologues, ou, pour mieux dire, ce qui en tient lieu».

³ ΚΕΕΛ, ἀρ. 177, σ. θ'-ι'. (Κ. Κουρτίδου, Συλλογὴ πεντήκοντα ἄσμάτων Ροδοπέου Θράκης, 1893).

⁴ ΚΕΕΛ, ἀρ. 1160 Β', σ. 173. (Συλλ. Γ. Ἀ. Μέγα, Λήμνος (Φυσίνη), 1938).

⁵ Βλ. Γ. Ἀ. Μέγα, ἐν Ἑπετηρ. τοῦ Λαογρ. Ἀρχ., ἔτος Β', ἐν Ἀθήναις, 1940, σ. 177.

⁶ «(Les myriologues) offrent des particularités par lesquelles ils tiennent à quelques-uns des traits les plus saillants du caractère et du génie national». Cf. Fauriel, ἐνθ' ἀν., σ. XXXVIII.

⁷ Cf. Fauriel, ἐνθ' ἀν., σελ. CXXXV.

στατικά καὶ δὲν ἐπιζοῦν εἰς τὴν λαϊκὴν μνήμην. Διατηροῦνται μόνον ὅσα ἐξ αὐτῶν συνεκίνησαν τὴν λαϊκὴν ψυχὴν καὶ ἔκαμαν ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν¹ διὰ τὸ νόημα, τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν ποιητικὴν τῶν ἀξίαν. Ἐκεῖνο δὲ πού οὐσιωδῶς διακρίνει ἓνα μοιρολόγι ἀπὸ τὰ ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια εἶναι ὅτι δὲν στιχοργεῖται ἐκ τῶν προτέρων καὶ μὲ ἄνεσιν, ἀλλὰ πάντοτε αὐτοσχεδιάζεται, τὴν στιγμὴν μάλιστα κατὰ τὴν ὁποίαν ἔδεται καὶ πάντοτε προσαρμόζεται εἰς ἐκεῖνον, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται². Εἶναι ἐν ποιητικὸν ἐπικήδειον αὐτοσχεδίασμα ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸν πόνον³.

Εἶναι φυσικὸν νὰ μὴ διαθέτουν ὅλαι αἱ γυναῖκες τὴν αὐτὴν πρὸς αὐτοσχεδισμὸν⁴ ποιητικὴν ἱκανότητα. Διὰ τοῦτο μερικάι, λέγει ὁ Fauriel, ἀσκοῦνται συχνὰ κατὰ τὰς ὑπαίθριους ἀγροτικὰς τῶν ἀσχολίας εἰς τὴν σύνθεσιν φανταστικῶν μοιρολογίων⁵. Ἡ εὐχέρεια τῆς στιχοπλοκῆς εἶναι φαινόμενον, πού ἀπαντᾷ περισσότερον εἰς τὰς νήσους. Οὕτω π.χ. «ἐν Καρπάθῳ ὅλαι αἱ γυναῖκες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πρέπει νὰ ἡξεύρουν νὰ μοιρολογοῦνται»⁶. Τὰ δίστιχα μοιρολόγια τῶν νήσων ὀφείλουν νὰ εἶναι ὁμοιοκατάληκτα. Ἐν Ἀπειρανθῳ Νάξου προσέχουν τόσον πολὺ εἰς τὴν ὁμοιοκαταληξίαν, ὥστε, ὅταν τὸ ὁμοίον μοιρολόγι ἢ τὸ τραγούδι γενικῶς δὲν τηρᾷ αὐτὸν τὸν κανόνα, οἱ ἀκούοντες τὸ ἀποκαλοῦν εἰρωνικῶς «καδουνᾶτο»⁷.

Εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα τὰ μοιρολόγια δὲν ἔχει ὁμοιοκαταληξίαν εἰμὴ

¹ Στίλπ. II. Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Μέρ. Α', ἐκδ. 2α, ἐν Ἀθήναις, 1965, σ. 89.

² G. Weigand, Die Aromunen, II, Leipzig, 1894, σ. 201.

³ Cl. Fauriel, ἔνθ' ἀν., σελ. CXXXIII.

⁴ «Ἰδιαιτέρως ἀξία μεγίστης προσοχῆς εἶναι καὶ τὰ αὐτοσχέδια καὶ πρὸ παντὸς τὴν ὥραν, κατὰ τὴν ὁποίαν ποιοῦνται, διότι τότε εἰς αὐτὰ συλλαμβάνομεν τὸ ἄσμα ἐν τῇ γενέσει του, συλλαμβάνομεν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ λαὸς ἐργάζεται εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν ἰσμάτων του, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μεγίστην ἔχει σημασίαν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ὅλης δημοτικῆς ποιήσεως καὶ τῆς τεχνουργίας αὐτῆς». Στίλπ. II. Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Μέρ. Α', ἐκδ. 2α, ἐν Ἀθήναις, 1965, σ. 90.

⁵ «Les villageoises de certains endroits de la Grèce s'exercent fréquemment, en plein air et dans les travaux des champs, à composer des myriologues de fantaisie, c'est-à-dire non obligés pour elles». Cl. Fauriel, ἔνθ' ἀν., σ. CXXXV. Ἐν Μάνῃ «τὰ κορίτσια ἀπὸ μικρὰ μαθαίνουν μαζὶ μὲ τὰ τραγούδια καὶ μοιρολόγια καὶ οἱ γυναῖκες στὸ θέρο καὶ στὸ ἥλιομάζωμα περισσότερα μοιρολογοῦν παρὰ τραγουδοῦν». ΚΕΕΛ, ἀρ. 1485, σ. 17. (Συλλ. Στ. Τζουμελέα, Μάνη, 1943). Βλ. καὶ Σταυρούλαν Τράντα, ἔνθ' ἀν., σ. 515 κ.ἐξ.

⁶ Μιχ. Μιχαηλίδου Νουάγου, Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου, Ἀθήναι, 1928, σ. 250.

⁷ ΚΕΕΛ, ἀρ. 1449, σ. 150. (Συλλ. Διαλεχτῆς Ζευγώλη, Ἀπειρανθὸς Νάξου, 1926).

Ἡ λ. καδουνᾶτο σημαίνει τὸ ἔχον πολλὰ καδούνια (=γωνίας) π.χ. οὔτε καδουνᾶτο.

σπανίως. Τὰ τυποποιημένα μοιρολόγια ἢ τραγούδια τοῦ Χάρου, «ποὺ εἶναι σὰν ἀπρόσωπο, φιλοσοφημένο ἐπιβλητικὸ σχόλιο πάνω στὴ ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων», ὅπως παρατηρεῖ ἡ Εἰρήνη Σπανδωνίδη¹, δὲν ἔχουν πολλές φορές ὁμοιοκαταληξίαν ἀλλὰ εἶναι ἄψογα μετρικῶς, ἐνῶ τὰ αὐτοσχέδια μοιρολόγια ἐνταῦθα εἶναι πεζὸς λόγος, λαμβάνων διὰ τῆς μελωδίας κάποια ποιητικὴν μορφήν. Αἱ ἀναφωνήσεις, αἱ προσφωνήσεις, αἱ παραγγελίαι, οἱ κοπετοί, παρουσιάζουν τὸ μοιρολόγι ἰδίᾳ ἐν Ἡπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ ὥς «ἓνα διακομμένο ἀπὸ ἀναφυλλητὰ κλάψιμο»², ἀλλὰ μὲ κάποιον ρυθμὸν³.

Συνήθως τὰ μοιρολόγια χωρίζονται εἰς δύο κατηγορίας: τὰ κυρίως μοιρολόγια, δηλαδὴ τὰ θρηνώδη διὰ τὸν νεκρὸν ἕσματα, καὶ τὰ λεγόμενα «τραγούδια τοῦ Χάρου»⁴. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν δὲν περιλαμβάνονται μόνον οἱ θρηνοὶ διὰ τοὺς νεκρούς, ἀλλὰ καὶ τὰ θλιβερὰ ἕσματα, τὰ ὁποῖα λέγει δῆθεν αὐτὸς οὗτος ὁ νεκρὸς, θρηνῶν διὰ τὸν χωρισμὸν τοῦ ἀπὸ τὴν ζώην καὶ τὰ βάσανα, ποὺ περνᾷ εἰς τὸν Κάτω Κόσμον. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν οἱ διάφοροι τύποι μοιρολογίων⁵, ποὺ θρηνοῦν τὸν θάνατον τοῦ πατρός, τῆς μητρός, τοῦ υἱοῦ, τῆς θυγατρὸς, τοῦ ἀδελφοῦ, τοῦ ἱερέως, τοῦ ἐννιπτεμένου κτλ⁶. Ἐδῶ ἐπίσης ἀνήκουν καὶ αἱ ἀλληγορίαι, αἱ προσφιλόμεναι ἐκ παρομοιώσεων τοῦ ἀποθανόντος ποῖς κοῖται, ποὺ ἀρπάζει ὁ λύκος, πρὸς μηλιάν ἢ ἄλλο δένδρον, ποὺ πῆρε τὸ ποτάμι καὶ ἐμαράθηκε ἢ ἐξερριζώθηκε, πρὸς καράβι, ποὺ ἐξέκρινε τὰ φύγη, πρὸς πουλί, ποὺ ἔφυγε ἀπὸ τὸ κλουβί, πρὸς αἰτόν, ποὺ ἐπέταξε, πρὸς δαίμι ἢ μάλαμα, ποὺ ἐχάθηκε, κ.τ.δ.⁷

¹ Εἰρήνης Σπανδωνίδη, Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης, Ἀθήνα, 1939, σ. 363.

² Εἰρήνης Σπανδωνίδη, ἔνθ' ἀν., σ. 363.

³ «Auf die Frage der Melodie der Totenklage genügt es mit weniger Worten hinzuweisen: sie bewegt sich in langsamen Tempo auf ganz wenigen auf- und absteigenden Tönen, die in beständiger Wiederholung psalmodierend vorgetragen werden». Fr. Boehm, ἔνθ' ἀν., σ. 32.

⁴ Fr. Boehm, ἔνθ' ἀν., σ. 6-7.

⁵ Fr. Boehm, ἔνθ' ἀν., σ. 6.

⁶ Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ τυπικοὶ στίχοι ἢ τὰ προοίμια μοιρολογίων εἰς ὥρισμένους νεκρούς, τὸν σύζυγον, τὸ τέκνον, τὸν ἀδελφόν, τὸν νέον, τὴν νέαν, τὸν ἀδικοσκοτωμένον κτλ. Σταυρούλας Ραζέλου, Προοίμια μοιρολογίων Λακωνικῶν, ἐν Ἀθήναις, 1870.

⁷ «Dans les chants de deuil, quand on s'adresse au défunt, on remplace ordinairement son nom par celui d'une plante, d'une fleur, d'un oiseau, et on parle ainsi de la destruction d'une plante, de la mort d'un oiseau, etc.». D. Pétrópoulos, La comparaison dans la chanson populaire grecque, Athènes, 1954, σ. 6-7. Τοῦ Αὐτοῦ, Ἑλληνικά δημοτικὰ τραγούδια, τ. Β', Ἀθήναι, 1959, σ. κε'.

Αἱ ἐν λόγῳ ἀλληγορίαι¹, αἱ ὁποῖαι, ὅτε μὲν διατυπῶνται εἰς δίστιχα, ὅτε δὲ εἰς τετράστιχα ἢ καὶ σπανίως εἰς ἓνα μόνον στίχον, ζωγραφίζουσιν μὲ λῖτὰ μέσα καὶ ἀνεπιτήδευτον τρόπον ἐξόχως ὥραίας καὶ παραστατικάς εἰκόνας.

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουν τὰ λεγόμενα «τραγούδια τοῦ Χάρου καὶ τοῦ Κάτω Κόσμου»· εἶναι καὶ αὐτὰ μοιρολόγια, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν κυρίως Ἑλλάδα κατὰ τὸν θρῆνον τοῦ νεκροῦ, διακρίνονται δὲ διὰ τὴν ἀφηγηματικὴν των μορφὴν καὶ τὰ γενικώτερα νοήματά των τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ματαιότητα τοῦ βίου, τὴν σκληρότητα τοῦ Χάρου καὶ τὰς εἰδωλολατρικὰς δοξασίας περὶ τοῦ Κάτω Κόσμου, πού ἐπιζοῦν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Εἰς τὴν Μάνην τὸ ἔθιμον τοῦ μοιρολογήματος καὶ τὸ μοιρολόγι ὥς τραγούδι ἐσημείωσαν ἰδιαιτέραν ἀκμὴν καὶ ἐξαίρετον ἀντοχήν, λόγῳ τῶν ἰδιαζουσῶν εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην κοινωνικῶν καὶ ἱστορικῶν συνθηκῶν τοῦ βίου². Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ δραματικὸς τόνος τοῦ μοιρολογίου³ καὶ ἡ ἀρρενωπὴ μορφὴ του. Κάποτε εἰς ἓνα καὶ μόνον στίχον ὡς ὁ ἀκόλουθος, περιλαμβάνεται μὲ ἀλληγορικὸν τρόπον ὁ θρῆνος μιᾶς οἰκογενείας ἣ ὅποια ἔχασε τὸν τελευταῖον ἀρρενα βλαστόν της.

Μικρὸ κανόνι κράταρε καὶ ἐσπιατόθη κάστρῳ.

Ἰδιαίτουςαν πρωτοτυπίαν, δραματικότητα καὶ ὁωρικὴν ἐκφραστικότητα ἔχουν οἱ μανιάτικοι θρῆνοι οἱ ἀπευθυνόμενοι εἰς περσέματα θανόντα εἰς τοὺς πολέμους⁴. Γενικῶς τὸ μανιάτικο μοιρολόγι, κατὰ τὸν Γιάννη Ἀποστολάκη, «χαρκτηρίζει πλημύρα συναισθημάτων καὶ ἔλλειψη φαντασίας· γιὰ κεῖνο εἶναι τὸ βαρύτερο ἀπὸ τὰ δημοτικά μας τραγούδια.... Ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, τὸ πάθος μ' ἓνα λόγο, βγαίνει ἀπὸ κάθε ὄριο, καθὼς ὅμως δὲ βοηθᾷ ἡ φαντασία, τὸ τραγούδι φανερώνεται βαρὺ καὶ ὠμό»⁵. Καὶ εἶναι μὲν τὰ περισσότερα μανιάτικα μοιρολόγια αὐτοσχέδια στιχουργήματα, τὰ ὁποῖα περιορίζονται κυρίως εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ τρώ-

¹ «Ce genre est évidemment très ancien, et on pourrait le faire remonter à l'époque où les conceptions des tabous étaient encore vivaces». D. Petropoulos, ἔνθ' ἄν., σ. 7.

² Κ. Πασιγιάννη, Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια, ἐν Ἀθήναις, 1928, σ. ζ'.

³ Μ. Joannidou, Untersuchungen..., σ. 23 κ.ἐξ. (ρολογίον),

⁴ Ν. Γ. Πολίτου, Γνωστοὶ ποιηταὶ δημοτικῶν ᾠσμάτων. Λαογραφία, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις, 1915, σ. 516. Τοῦ Αὐτοῦ, Μοιρολόγια εἰς πολεμιστὴν... Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1920, σ. 263-271.

⁵ Γιάννη Ἀποστολάκη, Τὸ κλέφτικο τραγούδι, Ἀθήναι, 1950, σ. 99.

που τοῦ θανάτου τοῦ νεκροῦ, ὑπάρχουν ὅμως εἰς κάθε χωρίον τῆς Μάνης δύο τρεῖς ἀνεγνωρισμέναι μοιρολογίστριαι, ποὺ συγκρατοῦν ἐκ παραδόσεως στοιχεῖα ἀπὸ τὰ καλύτερα παλαιὰ μοιρολόγια. Τὰ μοιρολόγια τους συγκινοῦν βαθύτατα μὲ τὴν ἀπλότητα, τὴν ἐπιγραμματοκίτητα καὶ τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ αἰσθηματος, ὅπως π.χ. τὸ κατωτέρω :

Δὲ σοῦ ᾠρεπε, δὲ σοῦ ᾠμοιζε χάμον στὴ γῇ νὰ πέσῃς,
μόν σοῦ ᾠρεπε, μόν σοῦ ᾠμοιζε στὸ περιβόλι μέσα,
νὰ πέφτουν τ' ἄνθια πάνω σου, τὰ μῆλα στὴν ποδιά σου,
τὰ κόκκινα τριαντάφυλλα στὰ ροδομάγουλά σου¹.

Καὶ ἐν Ἀπειράνθῳ τῆς Νάξου κατὰ τὸν θρῆνον τοῦ νεκροῦ ἀκούονται πολ-
λάκις ἐξαιρετα δίστιχα μοιρολόγια², γεννήματα πηγαίας ἐμπνεύσεως καὶ πλουσίας
ποιητικῆς διαθέσεως. Οὕτω π.χ. μιὰ μάννα ποὺ κλαίει τὸ πεθαμένο παιδί της λέγει :

Πὸ ν-εἶχες, Χάρ', ἕνα βαιδι ν-ὁ Χάρος του νὰ γίνω,
νὰ δῇς τί βάρος ἔχουσι δά δαμάρα ποὺ χύνω.

Ἡ δυστυχὴς δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἐπιδειχθῇ τὸν Χάρον παρὰ μόνον εἰς τὴν περι-
πτωσιν, ποὺ θὰ εὐρίσκετο κάποιος νὰ τὸν πικρῶσιν ἢ νὰ τοῦ πάρῃ τὰ πλέον ἀγα-
πημένα τοῦ πρόσωπα :

Πὼς δὲ θὰ ξεχωρίσωμε ν-ἐνάματα ν-ἐθάρονον,
νὰ το γανεῖς νὰ τοῦ ὅσονε μὰ ἀνυφελία τοῦ Χάρον.
Νὰ ὁδору θὲ νὰ τοῦ παιρῶν τοῖ ποὶ δον ἀγαπημένοι,
νὰ δῇ τί πίκρα καὶ φωθιά ν-ἀσῆνει ὅπον δαίνει³.

Εἰς τὴν Κρήτην ἐπίσης εἶναι λίαν συνήθη τὰ δίστιχα μοιρολόγια, ποὺ χαρ-
ακτηρίζονται διὰ τὴν τραγικότητα καὶ τὸν ρεαλισμὸν των. Εἰς τὰ Σφακιά καὶ εἰς
ἄλλα χωρία τῆς νήσου ταύτης ἰδιαίτερος θρηνοῦν καὶ τοὺς προκρίτους⁴. Ἄν ὁ
θρηνούμενος εἶναι γέρον σεβαστός, τοῦ παραγγέλλουν νὰ συμβουλευῇ τοὺς προαπο-

¹ Κ. Πασαγιάννη, ἔνθ' ἄν., σ. 19. Βασ. Πετρούνια, ἔνθ' ἄν., σ. 7.

² Δ. Β. Οἰκονομίδου, Τὸ «σύγχρονο λαϊκὸν τραγοῦδι» τῆς Ἀπειράνθου Νάξου, περιοδ.
«Εργασία», ἔτ. Ζ', Ἀθῆναι, 1936, τευχ. 326, σ. 309-310, τευχ. 327, σ. 333-334.

³ Γ. Α. Ζενγώλη, Ὁ Χάρος στ' Ἀπεραθίτικα μοιρολόγια. Ναξιακὸν Ἀρχεῖον, ἔτ. Α',
τευχ. 2-3, Νάξος 1947, σ. 34. Γενικῶς διὰ τὸν Χάρον, ποὺ ἀρπάζει τοὺς ἀνθρώπους, βλ.
Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελλ. Μυθολογία, μέρ. Β', 1874, σ. 237 - 301. Κ. Dieterich, Geschichte
der byzantinischen und neugriechischen Literatur, Leipzig, 1909, σ. 137 κ. ἐξ. Γ. Mo-
ravsik, Il Caronte Bizantino, Roma, 1930, σ. 3 κ. ἐξ. Στέλ. Ἐ. Χιλιαδάκη, Ἡ κάτω γῆς καὶ ὁ
Χάρος. Παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἀθῆναι, 1930, σ. 26 κ. ἐξ.

⁴ Γ. Παπαδοπετράκη, Ἱστορία τῶν Σφακιῶν, Ἀθῆναι, 1888, σ. 70.

δημήσαντας νέους συγγενεῖς¹. Ἰδιαίτερος πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τὰ μοιρολόγια, πὺν ἐαίριασαν εἰς τὴν Κρήτην ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ὅταν ἐθρήνησαν τὸ 1936 τὸν νεκρὸν τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ Ἑλευθερίου Βενιζέλου.

Εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Μυτιλήνης «ἐπάνω στοὺς σταυροὺς, ἰδίως τοὺς ἄσπρους, εἶναι γραμμένα μὲ μολύβι ἢ σὲ καρφισσωμένα χαρτιά ἐπάνω δίστιχα μοιρολόγια, ἐπιτάφια, συνθεμένα ἀπὸ διαφοροὺς συγγενεῖς ἢ γνωστοὺς»². Ἐνταῦθα ὅλα σχεδὸν τὰ μοιρολόγια ἀρχίζουν μὲ τὴν τυπικὴν φράσιν: «μουρέλλι μ' ἔιχουριστό», πὺν προτάσσεται χαϊδευτικῶς ἀπευθυνομένη εἰς πᾶν προσφιλὲς πρόσωπον³. Καὶ ἐν Πόντῳ (εἰς τὰ χωρία τῆς Νικοπόλεως) οἱ θρηνοῦντες τὸν ἄνδρα τελευτήσαντα ἔλεγον: «ἦλγε μ', ἦλγε μ'»⁴. Ἐν Βογατσικῷ τῆς Μακεδονίας «γαμπριάτικα τραγούδια μοιρολογοῦν στοὺς νέους, πὺν πέθαναν ἀνύπαντροι»⁵. Τὸ αὐτὸ συνηθίζεται καὶ εἰς τὰ Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας παλαιότερον· ἐκεῖ μάλιστα τὸ μοιρολόγι κάποτε συνωδεύετο καὶ ὑπὸ μουσικῶν ὁργάνων, ὅταν ὁ θανὼν ἦτο νέος ἢ νέα ἀνύπανδρος⁶. Ἐν Ἡπείρῳ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους θρήνους πρὸς τὸν νεκρὸν καὶ τὰ «τραγούδια τοῦ Χάρου», συνηθίζουν καὶ τὸ «μερμένο» ποὺ τραγουδεῖται σὰν τραγούδι τραπεζοῦ σὲ κάθε περίστασι καὶ στο γάμο. Εἰς τοιούτων μοιρολογίων εἶναι «τὸ μέρκο, τ' ὀρθάντικο καὶ τ' Ἀντροκαστρινό»· αὐτὰ τὰ μοιρολόγια δὲν ἔχουν λόγια⁷. Ἦσαν ἀριθμὸς ἐκλεκτῶν ἡπειρωτικῶν μοιρολογίων ἐδημοσιεύθη τελευταίως⁸. Ἴδου π.χ. ἐν ἐξ αὐτῶν, πὺν λέγεται: «ὅταν παύρη καὶ ξαναπαύρη ὁ Χάρος ἀπὸ τὸ ἴδιο σπῖτι»:

Ἐγὼ ν - ἡ μαύρη τὸ παθα σὰν τὰ βουνά ἀπ' τὰ χιόνια
ὅσο νὰ λειώσουν τὰ παλιά, μᾶς ἔρχονται καινούργια!
Δὲν στοῦ πα, Χάρε μ', μιὰ φορά, δὲν στοῦ πα τρεῖς καὶ πέντε,

¹ Γ. Παλαδοπειράκη, ἔνθ' ἀν., σ. 70. Βλ. καὶ Σταυρούλαν Τράντα, ἔνθ' ἀν., σ. 515-521.

² ΚΕΕΛ, ἀρ. 1446 Β', σ. 27. (Συλλ. Δ. Λουκάτου, Λέσβος, 1940).

³ ΚΕΕΛ, ἀρ. 1525, σ. 11. (Συλλ. Π. Κοτάρτα, Πάμφυλας Λέσβου, 1929). Γενικῶς περὶ τῶν τυπικῶν ἐνάργξεων καὶ κατακλείδων τοῦ Νεοελληνικοῦ μοιρολογίου βλ. Maria Joannidou, Untersuchungen..., σ. 23-26.

⁴ ΚΕΕΛ, ἀρ. 31, σ. 74. (Ι. Βαλαβάνη, Παροιμίαι καὶ παροιμώδεις φράσεις Κερασσοῦντος, 1911;).

⁵ ΚΕΕΛ, ἀρ. 1100 Ε', σ. 27. (Συλλ. Μαρίας Ἰωαννίδου, Βογατσικόν, 1937).

⁶ Πληροφορία τοῦ ἐκεῖθεν καταγομένου συναδέλφου κ. Κ. Ρωμαιοῦ.

⁷ Πληροφορίαι τὰς ὁποίας ἔλαβον ἀπὸ τοὺς Ἡπειρώτας ὁργανοπαίκτης ἀδελφοὺς Χαλκιᾶ. Βλ. καὶ τὰ ὡς μοιρολόγια ὁμοιάζοντα γαμήλια ἔσματα ἐν Maria Joannidou, Untersuchungen..., σ. 62-64.

⁸ Ν. Κοσμά, Τὰ μοιρολόγια τῶν Πραμάντων, Λαογραφία, ΙΘ', 1960/61, σ. 366-378.

στήν πόρτα μου νὰ μὴ διαβῇς, μηδὲ στὴ γειτονιά μου,
κ' ἐσὺ γινάτι τό βαλες κι ὅλο μὲ μαχαिरώνεις¹.

Εἰς ὅλα τὰ μοιρολόγια ὁ Ἐπάνω κόσμος εἶναι ὁ καλός, ὁ δὲ Κάτω κόσμος σκοτεινός, ἔρημος καὶ ἀραχνιασμένος:

Ποῦ πᾶς, γαῖτάνι, νὰ σαπῇς, γκόλφι μου, ν' ἀραχνιάσῃς,
γαρούφαλο βενέτικο, ν' ἀλλαξομουσουδιάσῃς;²

Παιδάκι μου, τὸν πόνο σου ποῦ νὰ τὸν ἀπιθώσω;
Νὰ τόνε ρίζω τριόστρατα, τὸν παίρνουν τὰ πουλάκια.
Θὰ τόνε βάλω στὴν καρδιά, νὰ τὸν καταριζώσω,
νὰ περβατῶ νὰ μὲ πονῇ, νὰ στέκω νὰ μὲ σφάζῃ³.

Ἐκ τῆς Τριφυλίας ἔχομεν τὸ ἐξῆς παθητικώτατον μοιρολόγι:

Νὰ ἤξερα πότε θὰ ρθῇς ἀπὸ τὸ μαῦρον Ἄδη,
γιὰ νὰ σαρώσω τὴν αὐλὴ καὶ μὴ τὴ βολυμώσω,
νὰ γίνω γῆς νὰ μὲ πατᾷς, κοσμοῦ νὰ περάσῃς,
νὰ γίνω καὶ γλυκομηλιά, σὺ δὲ ἔσκάς μου νὰ κάτσης,
νὰ ρίχνω τ' ἄνθη ἀπάνω σου, τὰ πῶλα στὴν ποδιά σου,
νὰ ρίχνω καὶ τοὺς κλεμμένους μου, νὰ σε χαϊδολογοῦνε⁴.

Μὲ μοιρολόγι θρηνεῖ καὶ ἡ Παναγία τὸν μονογενῆ της καὶ ὁ θρῆνος της ἦδετο παλαιότερον εἰς τὰς ἐκκλησίας κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος⁵. Κατὰ δὲ τὴν περίσσειαν τῆς Τουρκοκρατίας ὕψος μοιρολογίου εἶχον καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἱστορικά καὶ κλέφτικα τραγούδια. Οἱ Ἕλληνες ἐθρήνουν μὲ αὐτὰ γενικωτέρας συμφορᾶς.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ Νεοελληνικά ἔθιμα τῆς τελευτῆς, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ, ἔχουν τὰς ρίζας των εἰς τὴν ἀρχαιότητα⁶ καὶ τοὺς βυζαντινοὺς

¹ Ν. Κοσμῆ, ἔνθ' ἀν., σ. 370, ἀρ. 13.

² Λέγεται καί: Ποῦ πᾶς, ἀσήμι, νὰ κρυφτῇς, μάλαμα νὰ σκουριάσῃς,
ποῦ πᾶς, ἀσημομάχαρο, τὸ χῶμα νὰ σὲ φάῃ;

Π. Παπαζαφειροπούλου, Περισυναγωγή..., ἐν Πάτραις, 1887, σ. 194.

³ Π. Παπαζαφειροπούλου, ἔνθ' ἀν., σ. 205.

⁴ Βλ. Σ. Καραβίτην, ἐν Δελτ. Ἰστ. καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρ., τόμ. Β', 1885/88, σ. 143.

⁵ Βλ. Maria Joannidou, Untersuchungen..., σ. 66-67. Κ. Ρωμαίου, Τὸ μοιρολόγι τῆς Παναγίας. Ἀρχ. Πόντου, τ. 19, ἐν Ἀθήναις, 1954, σ. 188 κ.ἐξ. Α. Β. Οἰκονομίδου, Τὸ δημῶδες ἄσμα: «Ὀνειρο τῆς Παναγίας». Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου, τ. 13 καὶ 14 (1960/61), σ. 45-50.

⁶ «... ὅμως δ' ἀνάγκη τοῖς ἀρχαίοις ἔθεσι χρῆσθαι καὶ θεραπεύοντας τὸν πάτριον νόμον ὀλοφύρεσθαι τοὺς θάπτομένους». Ἀνσίον, Ἐπιτάφιος τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς, 81. «Les

χρόνου¹. Αἱ γυναῖκες καὶ τότε ἔμοιρολόγουν καὶ τότε ἐξέσχιζον τὸ πρόσωπον, ἐξεργίζωναν τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς των καὶ ἐκτυποῦσαν τὸ στήθος καὶ τὰ γόνατα. Κατὰ τοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους ὁ θρήνος φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα γόος².

Εἰς τὴν Ἰλιάδα οἱ Ἀχαιοὶ

παννύχιοι Πάτροκλον ἀνεστενάχοντο βοῶντες³,

ὁ δὲ Ἀχιλλεὺς «ἀδινοῦ ἐξῆρχε γόοιο»⁴ καὶ ὑπεσχέθη εἰς τὸν νεκρὸν τοῦ φίλου ὅτι θὰ τὸν θρηνήσουν καὶ αἱ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων αἰχμαλωτισθεῖσαι Τρῳαὶ καὶ Δαρδανίδες·

ἀμφὶ δὲ σὲ Τρῳαὶ καὶ Δαρδανίδες βαθύκολποι

κλαύσονται νύκτας τε καὶ ἡμέατα δάκρυ χέουσαι⁵.

Αὗται, ὅταν ἤκουσαν ἀπὸ τὸν Ἀντίλοχον διὰ τὸν φόνον τοῦ Πατρόκλου, «στήθεα πεπλήγοντο»⁶. Τώρα ἀποτελοῦν τὸν χορὸν τῶν γυναικῶν. Τὸ μοιρολόγι ὅμως ἀρχίζει ἡ Βρισηΐς, τὴν ὁποίαν ὁ Ἀγαμέμνων ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν Ἀχιλλέα. Τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν αὐτὴ ἐπιστρέφεται εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀχιλλέως, ἀντικρὺζει νεκρὸν τὸν Πάτροκλον. Καὶ τὸν κλαίει εἰλικρινῶς, διότι ἐκεῖνος, ὅταν ἐξοῦσε, τῆς ὑπέσχετο ὅτι θὰ ἔπειθε τὸν φίλον τοῦ τὸν Ἀχιλλέα νὰ τὴν νυμφευθῇ.

... ἀλλὰ μὴ ἔφασκες Ἀχιλλεὺς θεοιο
κουριδίην ἄλοχον θύσασα·

Καὶ αἱ σκλάβες παρασύρονται καὶ ἀνυπόμονοι μὲ τὸν θρήνον των τὸ μοιρολόγι τῆς Βρισηΐδος, «ἐπιστενάχονται», κατὰ τὸν Ὀμηρον, ἐν τῇ πραγματικότητι δὲ κλαίουν τὰ ἰδικά των βάσανα·

... ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες,

Πάτροκλον πρόφασιν, σφῶν δ' αὐτῶν κήδε' ἐκάστη⁷.

Καὶ σήμερον πολλαχοῦ, ὡς π.χ. ἐν Καρπάθῳ, «κατὰ τὸ τέλος ἐκάστου διστί-

chants funèbres aujourd'hui nommés myriologues se retrouvent chez les anciens Grecs sous la dénomination équivalente d'olophyrmes». C. Fauriel, ἐνθ' ἄν., τ. I, σ. CX. Βλ. καὶ D. A. Petrakakos, Die Toten im Recht, Leipzig, 1905, σ. 19 κ.ἐξ.

¹ Φ. Ἰ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν νεκρικά ἔθιμα. Ἑπει. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., τ. 16, σ. 20 κ.ἐξ. (= Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, Ἀθῆναι, 1948, σ. 33 κ.ἐξ.).

² Ἡ λ. γόος (* γόφος) εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν λ. βοή, ἐκ g. gneu- (κραυγάζειν), τοῦ-γ- προερχομένου ἐκ τοῦ συνεσταλμένου τύπου γν-· πρβλ. σανσρκ. ρήμα gu- (καὶ κατ' ἀναδίπλωσιν gōgu) = ἡχεῖν. Ἰ. Σταματάκου, Λεξικὸν ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης, Ἀθῆναι, (1949), ἐν λ.

³ Σ 315

⁴ Σ 316

⁵ Σ 339-340

⁶ Σ 31

⁷ T 297-298

⁸ T 301-302. Βλ. καὶ Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ὀμηρικά θέματα, Ἀθῆναι, 1965, σ. 72-74.

χου μοιρολογίου ὁλολύζουν ὅλαι αἱ πενθοῦσαι καὶ αἱ παριστάμεναι»¹. Συμμετοχὴν ἐχθρῶν εἰς τὸν θρήνον ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπου οἱ εἰλωτες μετὰ τῶν γυναικῶν τῶν ἐθρήνουν τὸν βασιλέα τῶν². Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ οἱ ὑπήκοοι τῶν Ἑρυθραίων τυράννων ἐθρήνουν διὰ τῆς βίας τοὺς νεκροὺς τῆς τυραννικῆς Ἑταιρείας³. Ἐκ τοῦ ἐθίμου τούτου φαίνεται κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὁ τυπικὸς καὶ κοινωνικὸς χαρακτὴρ τοῦ θρήνου.

Ἄλλ' ἄς ἐπανελθῶμεν εἰς τὴν Ἰλιάδα. Εἰς τὸ Ψ ὁ Ἀχιλλεὺς μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ φίλου του προτρέπει τοὺς Μυρμιδόνas νὰ κλαύσουν τὸν Πάτροκλον καὶ ὀργανῶναι ἄθλα (ἀγῶνας) πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ:

Μυρμιδόνες, ταχύπωλοι, ἔμοι ξρήρες ἑταῖροι.

*Πάτροκλον κλαίωμεν· ὁ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων*⁴.

Ὁ θρήνος ἐξηκολούθησεν ὅλην τὴν νύκτα ἕως τὴν αὐγὴν⁵.

Τὸν ἕτερον ἥρωα τῆς Ἰλιάδος τὸν Ἑκτόρα, τὸν θρηνοῦν οἱ ἰδικοὶ του. Ἡ μητέρα του ἡ Ἑκάβη, ὅταν εἶδε συρσπένον νεκρὸν ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως τὸν υἱόν της,

*ἔλλε κόμπη, ἀπὸ δὲ μεταθὰν ἐθρήνευε καλύπτρον
τηλόσσι, κωκυσε δὲ μάλα μετὰ παῖδ' ἐσιδοῦσα*⁶.

Συγχρόνως ὠδύρετο ὁ Πρίαμος μετὰ τοῦ λαοῦ του:

*ῥμοξεν δ' ἔλεεινὰ πατὴρ φίλος· ἀμφὶ δὲ λαοὶ
κωκυτῶ τ' εἴχοντο καὶ οἰμωγῇ κατὰ ἄστυ*⁷.

Πρώτῃ ἡ Ἑκάβη ἤρξατο τοῦ θρήνου:

*τέκνον, ἐγὼ δειλή· τί νυ βέλομαι, αἰνὰ παθοῦσα,
σεῦ ἀποτεθνηῶτος;*⁸.

¹ Μ. Μιχαηλίδου Νουάρον, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, τ. Α', Ἀθῆναι, 1932, σ. 121.

² «τούτων ὧν καὶ τῶν εἰλωτέων καὶ αὐτῶν Σπαρτιητέων ἐπεὰν συλλεχθῶσι ἐς τῶντο πολλὰι χιλιάδες σύμμιγα τῆσι γυναιξὶ κόπτονται τε τὰ μέτωπα προθύμως καὶ οἰμωγῇ διαχρέωνται ἀπλέτῳ...». Ἡροδ. 6, 58. Βλ. καὶ Πaus. 4, 14, 5.

³ «Εἰ δέ τις τῶν ἐκ τῆς Ἑταιρείας αὐτῶν ἀποθάνοι, συνάγοντες τοὺς πολίτας μετὰ γυναικῶν καὶ τέκνων ἠνάγκαζον θρηνεῖν τοὺς ἀποθανόντας καὶ στερνοτυπεῖσθαι μετὰ βίας καὶ βοᾶν ὅξυ καὶ μέγα ταῖς φωναῖς, ἐφρেষθηκότος μαστιγοφόρου τοῦ ταῦτα ποιεῖν ἀναγκάζοντος». Ἀθήναιος 6, 259 e.

⁴ Ψ 6-9

⁵ Ψ 109

⁶ X 406-407

⁷ X 408-409

⁸ X 431-432

Θρηνεῖ ἐπίσης τὸν Ἑκτορα ἢ σύζυγός του Ἀνδρομάχη, ὃ δὲ θρῆνος της εἶναι διὰ τὴν μοῖραν τὴν ἰδικήν της καὶ τὴν ὀρφάνια τοῦ παιδιοῦ της¹

νῦν δὲ σὺ μὲν Ἀίδαο δόμους ὑπὸ κεύθει γαίης
ἔρχεαι, αὐτὰρ ἐμὲ στυγερῶ ἐνὶ πένθει λείπεις
χῆρην ἐν μεγάροισι· πάϊς δ' ἔτι νήπιος αὖτως,
· · · · ·
ἡμαρ δ' ὀρφανικὸν παναφήλικα παῖδα τίθουσιν¹.

Συγκινητικὸν καὶ ὅμοιον μὲ σημερινὰ εἶναι ἐπίσης τὸ μοιρολόγι της εἰς τὸ Ω 725-745, ὅταν πιάνη τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ ἀνδρός της², συμφώνως πρὸς ἔθιμον, πὺν διατηρεῖται ἔτι καὶ σήμερον εἰς τὴν Σαλαμίνα³.

Οἱ μὲν δὴ θρῆνεον, ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες·
τῇσιν δ' Ἀνδρομάχη λευκώλενος ἦρχε γόοιο,
Ἑκτορος ἀνδροφόνου κάρη μετὰ χερσὶν ἔχουσα·
«ἄνερ, ἀπ' αἰῶνος νέος ἦλθες, καὶ δέ με χῆρην
λείπεις ἐν μεγάροισι· πάϊς δ' ἔτι νήπιος αὖτως⁴».

Ἀκολουθεῖ τὸ μοιρολόγι της μητέρας τοῦ καὶ τὸ μοιρολόγι της Ἑλένης⁶.
«Γυναῖκα, μάνα καὶ νύμφη γράφει ὁ Ἱ. Κακριδῆς, κάθε μία τους έχει καὶ κάτι ἄλλο νὰ πεῖ ἀποχαιρετώντας τὸν ἀγαπημένο νεκρὸν καὶ ἄλλο νὰ τοῦ θυμηθεῖ, γιὰ κάτι ἄλλο νὰ τὸν κλάψει. Τῇ μοναξιά της χῆρ᾽ ὀθρηνεῖ ἡ Ἀνδρομάχη, τῇ μοναξιά της μισημένης γυναίκας ἡ Ἑλένη. Κάθε μία βυθισμένη σὶ τὸν πόνο της, τὰ λόγια τους δὲν βρίσκονται σὲ ἀνταπόκριση μεταξύ τους. Καὶ μόνο ὁ καθολικὸς θρῆνος τοῦ κόσμου, πὺν συνοδεύει καὶ τῶν τριῶν τὸ μοιρολόγι, μόνο αὐτὸς δένει τὴ σκηνὴ σὲ ἓνα σύνολο⁷.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν συγγενῶν, τὸν νεκρὸν τοῦ Ἑκτορος ἐθρῆνησαν καὶ αἰοῖδοι·
οἱ δ' ἐπεὶ εἰσήγαγον κλυτὰ δώματα, τὸν μὲν ἔπειτα
τριητοῖς ἐν λεχέσει θέσαν, παρὰ δ' εἶσαν αἰοιδούς
θρῆνων ἐξάρχους · · · · ·⁸

Εἰς τὸν Ὀμηρικὸν θρῆνον τοῦ νεκροῦ, ὅπως βλέπομεν, δὲν ἀπουσιάζουν βεβαίως οἱ ἄνδρες, ἀλλ' οὗτος κατὰ κανόνα ἐκτελεῖται ἀπὸ γυναικας. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς ἀγγειογραφίας καὶ τὴν κλασσικὴν τραγωδίαν. Ὁ Περικλῆς

¹ X 482-490 ² Ω 724

³ Ἱ. Θ. Κακριδῆ, Ὀμηρικὲς ἐρευνες, Ἀθήνα, 1944, σ. 89.

⁴ Ω 722-726 ⁵ Ω 748-759 ⁶ Ω 761-775.

⁷ Ἱ. Κακριδῆ, Ὀμηρικὰ θέματα, Ἀθήνα, 1965, σ. 76-77. ⁸ Ω 719-721.

ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ του ὁμιλεῖ περὶ «ἀπολοφνυρμού»¹, ὁ δὲ Πολυδεύκης λέγει: «εἵποις δ' ἂν ὅτι τὸ γυναικεῖον γένος ἐστὶ θρηνηῶδες καὶ φιλόθρηνον»². Εἰς τοὺς Λοκροὺς καὶ τοὺς Κᾶρας μόνον αἱ γυναῖκες ἐθρήνουν, εἰς δὲ τοὺς Λυκίους, ὅταν οἱ ἄνδρες ἐπένθουν, ἐνεδύοντο μὲ γυναικεῖα φορέματα³. Τὸ ἔργον τῆς μοιρολογιστρίας ἀνελάμβανον ἰδίως γυναῖκες ἐκ Καρίας προερχόμεναι, αἵτινες Καρῖναι⁴ ὠνομάζοντο. Ἡ παναρχαία ἀντίληψις ὅτι πολλοὶ θρῆνοι ἀνακουφίζουν τοὺς νεκροὺς ἐδημιούργησε τὴν τάξιν τῶν ἐπαγγελματιῶν θρηνηδῶν, πὺν περιωρίσθη βραδύτερον μόνον εἰς τὰς γυναῖκας. Αὗται χωρίζονται συνήθως κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ νεκροῦ ἢ κατὰ τὴν κηδεῖαν εἰς δύο ἡμιχόρια ὁπῶς — γίνεται καὶ σήμερον εἰς τινὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος —, τῶν ὁποίων προεξάρχουν αἱ κορυφαῖαι μεταξὺ τούτων. Ὡς εἶδομεν, κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν, αἱ μὲν γίνονται «γούου ἑξαρχοί», αἱ δὲ ἄλλαι — ὁ χορὸς — «ἐπιστενάχονται». Καὶ ὁ Λουκιανὸς κάμνει λόγον περὶ τοῦ «ἐξάρχοντος»⁵ τοῦ θρήνου.

Κατὰ τὸν Πίνδαρον κάποτε ὁλόκληρος ἡ φύσις παρίσταται θρηνοῦσα τὴν ἀπώλειαν προσφιλοῦς ὑπάρξεως⁶.

Ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ συνωδεύειτο πάλαι καὶ ἀπὸ ἐπιφωνήματα πάθους, κτυπήματα τοῦ στήθους, ξεσχίσματα τοῦ προσώπου καὶ ἀποκοπὴν τῆς κόμης⁷. Ὁ Πλουτάρχος λέγει: «Ὁδυσσεὺς ἦν τὰ νεκρὰ τῶν πεπνυμένοις οὐδὲ στεναγμοῖς ἂν θρῶπων εὐκῶς, ἀλλὰ θρησμογῆς ὀργῆς καὶ βοήθημα μεμειγμένον ἀπειλαῖς καὶ θρήνοις»⁸. Στοιχεῖα τοῦ ἀνάρθρου θρήνου πατήσαν πάντοτε παραλλήλως πρὸς στοιχεῖα τοῦ ἐμέτρου θρήνου ἢ ὡς ἐπιφωνήματα ἐντὸς τοῦ δευτέρου. Σήμερον ἀκόμη, ὡς εἶδομεν, τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐπιχωρίᾳζει ἰδίᾳ ἐν τῇ ἡπειρωτικῇ Ἑλ-

¹ «... νῦν δὲ ἀπολοφνυράμενοι ὃν προσήκει ἕκαστος ἀποχωρεῖτε». *Θουκυδ.* 2, 46.

² *Πολυδεύκης* 6, 202.

³ «Τῶν δὲ Λυκίων νομοθέτην φασὶ προστάζει τοῖς αὐτοῦ πολίταις, ἐπὰν πενθῶσι, γυναικεῖαν ἡμφιεσμένους ἐσθῆτα πενθεῖν· ἐμφαίνειν βουλευθέντα, ὅτι γυναικῶδες τὸ πάθος ἐστὶ, καὶ οὐχ ἀριόττον ἀνδράσι κοσμίους καὶ παιδείας ἐλευθέρου μεταπεποιημένους». *Πλουτάρχου*, *Παρσமுθητικὸς* εἰς Ἄπολλωνιον, 113Α.

⁴ Βλ. λ. παρ' Ἡσυχίου.

⁵ *Λουκιανοῦ*, *Περὶ πένθους*, 20.

⁶ *Πίνδαρον*, Ἄποσπ. 136α. Τὴν αὐτὴν περίπτου ἔννοιαν ἐκφράζει καὶ εἰς Ἀσσυριακὸς θρῆνος. Βλ. *E. Ebeling*, *Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier*. I. Teil: *Texte*. Berlin/Leipzig, 1931, σ. 48.

⁷ «... ἐν δὲ μέσοις φέρον Πάτροκλον ἑταῖροι
θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ὡς ἐπέβαλλον
κειρόμενοι...». Ψ 134-136.

⁸ *Πλουτάρχου*, *Μάρ.* 20, 2.

λάδι. Ἄλλὰ καὶ παρ' Ἑβραίοις ἀπαντᾷ ὁ θρήνος *misped*, ἦτοι ὁ κοπετός, καὶ ὁ *q' in a*, ἦτοι ὁ ἔμμετρος θρήνος¹.

Τὴν ὑπερβολὴν τοῦ θρήνου θέλει νὰ περιορίσῃ ὁ Πλάτων λέγων: «Τῷ δὲ πολιτικῷ νόμῳ νομοθετοῦντι παραχωρεῖν χρὴ τὰ τοιάδε δακρύειν μὲν τὸν τετελευτηκότα ἐπιτάττειν ἢ μὴ ἄμορφον, θρηνεῖν δὲ καὶ ἔξω τῆς οἰκίας φωνὴν ἐξαγγέλλειν ἀπαγορεύειν»². Ὁ Σόλων ὡσαύτως ἀπηγόρευε τὸ «θρηνεῖν πεποιημένα», δηλαδὴ τοὺς ἐμμέτρους θρήνους, καὶ ἀνέθηκεν εἰς τοὺς γυναικονόμους νὰ τιμωροῦν τοὺς «ἀνάνδροις καὶ γυναικῶδεσι τοῖς περὶ τὰ πένθη πάθεισι καὶ ἁμαρτήμασιν ἐνεχομένους»³. Παρὰ ταῦτα, ὅπως φαίνεται ἐκ χωρίων τῶν τραγικῶν ποιητῶν⁴, τ' ἀποτελέσματα τῶν ἀπαγορεύσεων τῶν θρήνων δὲν ἦσαν σπουδαῖα. Γενικῶς ὁ ὑπέρμετρος θρήνος ἐθεωρεῖτο στοιχεῖον βαρβαρικόν⁵. Καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐθεώρει τοῦτον ἄσιατικόν⁶. Κατὰ δὲ τὸν Στοβαῖον «λύπη ὑπὲρ τὸ δέον χωροῦσα ἀχαριστία ἐστὶ πρὸς δαίμονας χθονίους»⁷. Οἱ νεκροὶ ἐν τῷ «Μενέξενῳ» τοῦ Πλάτωνος δέονται «πατέρων καὶ μητέρων εἰδέναι ὅτι οὐ θρηνοῦντες, ἀλλ' ὀλοφυρόμενοι ἡμᾶς ἡμῖν μάλιστα χαριοῦνται»⁸. Καὶ ὁ Λουκιανὸς γράφει βραδύτερον: «Τί δέ με ὁ κωκυτὸς ὑμῶν ὀνίνησι καὶ ἡ πρὸς τὸν αὐτὸν αὐτῆς ἀπρονουσία καὶ ἡ τῶν γυναικῶν περὶ τὸν θρήνον ἀμετρία»⁹. Παρὰ τοῖς Ῥωμαῖοις συνώδεον τὸν νεκρὸν καὶ ἐθρήνον ἐπαγγελματικῶς αἱ *praeficae*, ἀπαγγέλλουσαι τὰ *monimenta*. Ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην ἀπαντῶμεν γυναῖκας θρηνοῦσας¹⁰.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐστρέφετο ἐναντίον τῶν ὑπερβολῶν τοῦ θρήνου, καταγγέλλων αὐτὸν ὡς ἔθιμον τῶν Ἑλλήνων (εἰδωλολατρῶν) μὴ χριστιανικόν¹¹. Ἐν τῷ «περὶ ὑπομονῆς» (*Migne*, 60, 726) λέγει:

¹ «Ἐνεκεν τούτου κόψεται καὶ θρηνήσει, πορεύεται ἀνυπόδετος, καὶ γυμνὴ ποιήσεται κοπετὸν ὡς δρακόντων...». *Μιχαίας*, Α, 8.

² *Πλάτωνος*, Νόμοι, 12.

³ *Πλουτάρχου*, Σόλ., 21, 5. Ὁ Σόλων περιώρισε καὶ τὸν κύκλον τῶν θρηνοῦσῶν. *Δημοσθ.*, 43, 62.

⁴ Βλ. π.χ. *Αἰσχύλου*, Χοηφόροι 24. *Εὐριπίδου*, Ἑκάβη 655, Ἑλένη 1089.

⁵ *Πλουτάρχου*, Σόλ., 12, 8: «τὸ σκληρὸν καὶ βαρβαρικόν».

⁶ «Ἀσήτην σοι βάρβαρον ἱαχὰν ἐξανδάσω, | τὰν ἐν θρήνοισι Μοῦσαν», Ἰφιγ. ἐν Ταύρ. 180.

⁷ Στοβαῖον, Ἀνθολόγ., 44, 40. Πρβλ. καὶ *W. Becker*, *Charikles* 3² (1854), σ. 83 κ.ἑξ.

⁸ *Πλάτωνος*, Μενέξενος, 248 b.

⁹ *Λουκιανοῦ*, Περὶ πένθους, 19.

¹⁰ Ἰερεμ. Θ' 17, 21.

¹¹ Βλ. *Δημ. Λουκάτου*, Λαογραφικαὶ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἰωάννη τῷ Χρυσόστομῳ. Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχ., ἔτ. Β', ἐν Ἀθήναις, 1940, σ. 56-58.

«Μὴ οὕτως ἀσχημονῶμεν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις, παρακαλῶ... μὴ τοὺς χιτῶνας ἡμῶν διαρρήξωμεν... μὴ τοὺς βραχίονας τύψωμεν, ἵνα μὴ τοὺς Ἑλλήνας ζηλώσωμεν... μὴ τὰς τριχὰς τῆς κεφαλῆς γυμνώσωμεν...». Καὶ εἰς τὴν «πρὸς Φίλιππη. γ'» (*Migne*, 62, 203): «Κλαίωμεν τοὺς οὕτως ἀπερχομένους, οὐ κωλύω, κλαίωμεν, ἀλλὰ μὴ ἀσχημόνως, μὴ τριχὰς τίλλοντες, μὴ βραχίονας γυμνοῦντες, μὴ ὄψιν σπαράττοντες...». Πολλὰ ἀπὸ τὰ μοιρολόγια τῶν βυζαντινῶν, τοῦλάχιστον κατὰ τὸ νόημα, δύνανται τις νὰ συλλάβῃ ἐκ διαφόρων μονωδιῶν, ἐκ τῶν ἐκφυλλίων, τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ, τοῦ δράματος «Χριστὸς πάσχων», καὶ ἐξ ἀγιολογικῶν¹ καὶ ἄλλων κειμένων. «Κατὰ τὰ μυρολόγια ταῦτα, γράφει ὁ Φ. Κουκουλές, τὰ ὁποῖα ἐψάλλοντο ἢ μονωδικῶς ἢ συνθρηνοῦντων τῶν παρισταμένων, ὁ νεκρὸς προσηγορεύετο φῶς τῶν ὀφθαλμῶν, ψυχὴ, καρδιά, παρηγορία, πνοή, ἀνάλογος δὲ τῆς ἡλικίας, τοῦ βαθμοῦ τῆς συγγενείας ἢ τῶν περιστάσεων, ὅφ' ὧς ἀπέθανε, τοῦ ἀπηλυθύνοντο σχετικοὶ θρηνητικοὶ λόγοι, δι' ὧν ἐξεφράζετο παράπονον, διατί δὲν ὁμιλεῖ πρὸς τοὺς οἰκείους, διατί τόσον ἔνωρις καταλείπεται τῆς ζωῆς χωρὶς νὰ παράσχῃ τὴν ἀναμενομένην ἀνακούφισιν ἢ προστασίαν εἰς τοὺς γονεῖς ἂν δ' ἦτο ἔγγαμος, καὶ διατί ἀφίνει χήραν ἀπροστάτευτον καὶ ὀρφανόν»². Ἀνάλογον περιγραφὴν θρήνου πατρὸς πρὸς υἱὸν ἀπεθνήσκοντος παρέχει ὁ Λουκάτος: «Τέκνον ἰδίαν, οἶχ' ἔμοι καὶ τεθνήκας καὶ πρὸ ὥρας ἀνθρώπου μόνον ἐπὶ τὸν αἴθλιον καταλείπων, οὐ γὰρ ἡσας, οὐ παιδοποιήσάμενος, οὐ στρατευσάμενος, οὐ γαστήρῃσας, οὐκ ἐς γῆρας ἔλθων· οὐ κωμάσῃ πάλιν οὐδ' ἐρασθήσῃ, τέκνον· οὐδ' ἐν συμποσίοις μετὰ τῶν ἡλικιωτῶν μεθύσῃ»³. Καὶ οἱ χοροὶ τῶν γυναικῶν (τῶν μοιρολογιστριῶν) κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τοὺς τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων καὶ τῶν σημερινῶν, ὅπως οὗτοι διατηροῦνται π.χ. εἰς τὴν Λακωνικὴν καὶ τὴν Πυλίαν⁴.

*
* *

Ὅπως ἐν Ἑλλάδι, οὕτω καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν Βουλγαρίαν τὸ μοιρολόγι εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, αὐτοσχέδιον. Ἐπίσης δὲν λείπουν ἀπὸ αὐτοῦ αἱ τυπικαὶ ἐκφράσεις. Ὁ νεκρὸς μοιρολογεῖται ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς, τὶς γειτόνισσες καὶ τοὺς πλέον γνωρίμους. Μόνον αἱ βαθέως τεθλιμμέναι λαμβάνουν μέρος εἰς αὐτό, ἐξαιρέσει τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος μοιρολογιστριῶν. Οὕτω κατὰ τὸν θάνατον μιᾶς κόρης,

¹ Βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν. Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ., τόμ. Κ', Ἀθήναι, 1950, σ. 126-167.

² Φ. Ἱ. Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμ. Α' II, ἐν Ἀθήναις, 1948, σ. 33. Δ. Λουκάτου, ἔνθ' ἄν., σ. 59-62.

³ Λουκιανῶν, Περί πένθους, 13.

⁴ Δ. Λουκάτου, ἔνθ' ἄν., σ. 62-64, ἔνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί.

δνόματι Razdelina, ἔχομεν ὁλόκληρον σειρὰν μοιρολογίων. Τὴν «κλαίει» κατὰ πρωτον ἢ μητέρα της Angelina. Τὸ μοιρολόγι της σύγκειται ἐξ 106 στίχων. Ἐπειτα αὕτη ἀπευθύνεται πρὸς τὴν ἀδελφὴν της Bosilka, παραχωροῦσα εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν της ὡς «ἐξάρχου» τοῦ θρήνου. Ἐκείνη ἐρωτᾷ, μοιρολογοῦσα, τὴν νεκρὰν ἀνεψιάν της διατί θλίβει τόσον πολὺ τοὺς γονεῖς της καὶ δὲν θέλει πλέον νὰ τοὺς ὁμιλήσῃ; Ἡ μητέρα μετὰ ταῦτα «κλαίει» ἐκ νέου, θρηνεῖ τὴν θυγατέρα της. Εἰς τὸ μοιρολόγι της τώρα ἔχομεν μίαν ἀλληγορίαν, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος, διὰ τὸν γάμον τῆς κόρης μὲ τὴν μαύρην γῆν¹.

Ἐρχεται κατόπιν ἡ σειρὰ τῆς γιαγιᾶς Mita, διὰ νὰ τὴν μοιρολογήσῃ. Αὕτη λέγει ὅτι δὲν γνωρίζει τί νὰ πρωτοκλαύσῃ, τὴν ὁμορφιάν τῆς νεαρᾶς ἐγγονῆς, τὰ χαμένα νιάτα της ἢ τὴν θλίψιν καὶ τὴν συμφορὰν τῶν γονέων της! Σὺ, τῆς λέγει, φεύγεις νέα, ἐνῶ ἐγώ, ἡ γριά, μένω ἀκόμη!²

Γενικῶς τὰ βουλγαρικὰ μοιρολόγια διακρίνονται εἰς διαφόρους τύπους, ὅπως καὶ τὰ νεοελληνικά, ἀναλόγως τοῦ προσώπου τοῦ νεκροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται³. Παρὰ τὸν ἔντονον ρεαλισμὸν τῶν οὕτως στεροῦνται συναισθηματισμοῦ καὶ ποιητικῆς ἀξίας. Ὁμοιάζουν δὲ ταῦτα εἰς πρὸς τὸ περιεχόμενον πρὸς τὰ ἑλληνικά, διότι οἱ λαῖκοι ποιηταὶ ἀναχωροῦν ἀπὸ τῆς ἰδίαν περιτοῦ κοινωνικῆς πραγματικότητος, τὰς αὐτὰς ψυχολογικὰς καταστάσεις καὶ τὰ αὐτὰ περιστατικά. Ὅπως δὲ τὰ ἑλληνικά, οὕτω καὶ τὰ βουλγαρικὰ εἶναι ὁμιαιουργήματα τοῦ πόνου καὶ πληροῦνται παθητικῶν ἐκφράσεων, συγκινητικῶν περιγραφῶν καὶ δραματικῶν ποιητικῶν εἰκόνων. Ἄς σημειωθῇ ἔτι ὅτι καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ, ὅπως παρ' ἡμῖν, τοποθετοῦν τὰ ἐνδύματα τοῦ εἰς τὴν ξένην ἀποθανόντος κάτω εἰς τὸ ἔδαφος καὶ τὰ μοιρολογοῦν, καὶ ὅτι εἰς τὰ μνημόσυνα καὶ εἰς ὥρισμένας ἡμέρας τοῦ ἔτους, ὡς π.χ. κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν, μοιρολογοῦν τοὺς νεκροὺς τῶν εἰς τὰ νεκροταφεῖα.

Ἐν Γιουγκοσλαβίᾳ αἱ λέξεις καὶ φράσεις διὰ τὰ μοιρολόγια εἶναι ποικίλαι, ὡς καὶ παρ' ἡμῖν. Ταῦτα λέγονται ἐκεῖ *naricati*, *nabrajati* κτλ. Εἰς τὸ μοιρολόγι κάποτε λαμβάνουν μέρος καὶ ἄνδρες, ὅπως εἰς τὴν Μάνην, κατὰ κανόνα ὅμως κυ-

¹ Τὸ θέμα τοῦτο τοῦ γάμου τῆς κόρης μὲ τὴν μαύρην γῆν ἀπαντᾷ εἰς στίχους ἡμετέρων δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὡς ὁ γνωστός: «πῆρα τὴν πλάκα πεθερά, τὴ μαύρη γῆς γυναικα», ἀλλ' ἀπαντᾷ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Οὕτως ὁ *Εὐριπίδης*, εἰς τὸν *Ἡρακλ. μαινόμενον*, στ. 484, λέγει: «Αἰδὼν νομίζων πενθερόν, κῆδος πικρόν. Πρβλ. καὶ Ἰφιγ. ἐν Αὐλίδι, στ. 461. Βλ. *N. Γ. Πολίτου*, ἐνθ' ἄν., σελ. 288. Πρβλ. *D. Pétropoulos*, *La comparaison ἐνθ' ἄν.*, σελ. 14.

² *Ad. Strauss*, *Bulgarische Volksdichtungen*, Leipzig 1895, σ. 481-487.

³ *Ad. Strauss*, ἐνθ' ἄν., σ. 488-500. Βλ. καὶ *B. Anghelov* καὶ *M. Arnaoudov*, *Βουλγαρικὰ δημώδη ᾠσματα* (βουλγαριστί), Sofia, ἄν. ἔτ. ἐκδ., σελ. 35-37.

ρίως αἱ γυναῖκες μοιρολογοῦν τὸν νεκρὸν. Ὁ αὐτοσπαραγμὸς μὲ τὰ κτυπήματα τοῦ στήθους, τὸ ξεροξίωμα τῶν μαλλιῶν καὶ τὸ σχίσιμον τοῦ προσώπου, ἦτο συνήθης παλαιότερον. Σήμερον ἔχει ἐκλείψει. Τα μοιρολόγια εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, αὐτοσχέδια, συντίθενται δὲ ἐπὶ τῇ βάσει παλαιότερων προτύπων μὲ προσαρμογὴν εἰς τὰς περιστάσεις¹. Ἐν Ἑρζεγοβίῃ, Ὅτोक, Μπόκα κ.ά. οἱ στίχοι τῶν εἶναι δεκασύλλαβοι, ἀλλαχοῦ ὀκτασύλλαβοι καὶ ἀλλαχοῦ ἀνάμεικτοι δεκασύλλαβοι καὶ ὀκτασύλλαβοι. Ἡ μοιρολογίστρια ἐν Uzice εἶναι λυσίκομος, ὡς καὶ παρ' ἡμῖν. Κατὰ τὴν νύκτα δὲν λέγονται μοιρολόγια, διὰ νὰ μὴ προσελκύονται οἱ δαίμονες².

Καὶ τὰ παλαιὰ Σλαβικά ἔθνη εἶχον ἐπίσης μοιρολόγια διὰ τοὺς τεθνεῶτας. Εἰς τὸ ἱστορικὸν του μυθιστόρημα *Stara basn* (Παλαιὰ Διήγησις) ὁ Πολωνὸς συγγραφεὺς Ἰωσήφ Ἰγνάτιος Kraszewski (1812-1887) ἀνασυνέταξε ἐν μοιρολόγι, ἀναγόμενον εἰς τὸν 9^{ον} αἰ. καὶ λεγόμενον ἀπὸ μοιρολογίστριαν πρὸς ἥρωα πεσόντα εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης³. Τὸ παλαιὸν μοιρολόγι τῶν Σλάβων καὶ ἄλλων τινῶν συγγενῶν λαῶν ὁμοιάζει πρὸς κραυγὴν ἀγανακτήσεως ἐναντίον τοῦ θανάτου καὶ ἐνδεχομένης ἐκδικήσεως τοῦ νεκροῦ ἐναντίον τοῦ φονέως τῶν. Αἱ γυναῖκες ἐκριζώνουν τὰ μαλλιά των, ξεσχίζον τὸ πρόσωπον, σπινθίζονται καὶ κουρελιάζουν τὰ ἐνδύματά των. Ὅπως εἶδομεν, τοῦτο γίνεται ἀκόμη εἰς τινὰ γένη τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὴν Κορσικὴν. Δυναμέθα δὲ νὰ γνωρίζωμεν ὅτι τὸ αὐτὸ ἔθιμον συνηθίζετο παλαιότερον καὶ εἰς τὴν Σικελίαν. Αἱ μοιρολογοῦσαι (le terzinate) καὶ ἐδῶ συμπεριεφέροντο ὅπως καὶ αἱ Κορσικαναί: ξεροξίωσαν τὰ μαλλιά των, ἐξέσχίζαν τὰ μάγουλά των καὶ ἔπειτα ἤρχιζαν νὰ θρηνοῦν μὲ ρυθμὸν τὰ ἔργα καὶ τὰς ἀρετὰς τοῦ τεθνεῶτος, κατηγοροῦσαι τὸν σκληρὸν θάνατον, ποῦ ἤρπασε τὸν νεκρὸν ἀπὸ τοὺς οἰκείους του. «Πολλὰ εἰκόνες περιεχόμεναι εἰς τὰ μοιρολόγια τῆς Σικελίας, λέγει ὁ G. Pitré, εἰσηλθον εἰς ἄλλα φιλολογικὰ δημιουργήματα»⁴. Τὸ Σικελικὸν μοιρολόγι, λεγόμενον *nenia*, κατὰ τὸν παλαιὸν λατινικὸν ὄρον, ἀναφέρεται εἰς τὰ διάφορα μέλη τῆς οἰκο-

¹ «Was den Inhalt der Lieder betrifft so werden sie mit Zugrundlegung gewisser Schenen und unter Verwendung der gebräuchlichen Epiteta improvisiert. Si enthalten das Lob des Toten, Episoden aus seinem Leben. Vorwürfe wegen des plötzlichen Verlassens, Schilderung der Treuer der Hinterbliebenen, Grüße an früher Verstorbene u.ä.». Ed. Schneewis, Grundriss der Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, 1935, σ. 128. Βλ. Τοῦ Αὐτοῦ, ἔκδοσις 2^α, Berlin 1961, σ. 92-93.

² Ed. Schneewis, ἐνθ' ἀν., ἔκδ. 2^α, σ. 93.

³ J. Jgn. Kraszewski, *Stara basn*, Katowice, 1953, σ. 101.

⁴ G. Pitré, *Usi e costumi. Credenze i pregiudici del popolo Siciliano*, τ. II, Palermo, 1899, σ. 215-6.

γενείας. Ἐξαιρετικῆς τρυφερότητος εἶναι τὸ ἀπευθυνόμενον πρὸς τὰ παιδιὰ¹. Γενικῶς τὸ Σικελικὸν εἶναι ἡπιώτερον τοῦ Κορσικανικοῦ καὶ τοῦ Μανιάτικου, ἀλλὰ στερεῖται τῆς θερμότητος καὶ τῆς ἐμπνεύσεως ἐκείνων. Ἡ Ἐκκλησία κατεπολέμησε τὸ ἔθιμον, παρὰ ταῦτα ὅμως τοῦτο ἀντέστη μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Σήμερον ὅμως δὲν ὑπάρχει πλέον.

Σημαντικὴν θέσιν εἰς τὴν ἐθιμοτυπίαν τοῦ ἐνταφιασμοῦ παρὰ τοῖς Ρώσοις κατελάμβανε καὶ τὸ μοιρολόγι, τὸ ὁποῖον ἔγινε γνωστὸν καὶ ἐκτὸς τῆς Ρωσίας με σχετικὴν ἐργασίαν τοῦ Daskon τὸ ἔτος 1842. Βραδύτερον ὁ Barsov ἐδημοσίευσε πολυάριθμα μοιρολόγια ἀπὸ στόματος τῆς μοιρολογιστρίας Εἰρήνης Ἀντρέεβνας Φεντόσοβα (1831-1899), ἡ ὁποία συνεκράτει εἰς τὴν μνήμην της περὶ τοὺς 30.000 στίχους². Μοιρολογίστριαι μὲ ταλέντον ὑπάρχουν ἀκόμη ἐν Ρωσίᾳ καὶ εἰς τὰς ἡμέρας μας, ὅπως π.χ. ἡ Ἀναστασία Μπογντάνοβα³. Ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ρωσικοῦ μοιρολογίου παρουσίασε πρὸ τριακονταετίας ἡ Elsa Mahler⁴.

Ἀξιομνημόνευτον ἐνταῦθα νομίζω ὅτι εἶναι τὸ ἐν Οὐκρανίᾳ ἔθιμον νὰ ἐνταφιάζουν τὸ ἀνύπαντρο κορίτσι σὰν γυναῖκα καὶ νὰ τοῦ τραγουδοῦν γαμήλια τραγούδια⁵, πὺν ἐνθυμίζουν «τὰ γαμπωμένα» κατὰ τὴν τελευταίαν νέον μοιρολογία εἰς τὸ Βογατσιὸν τῆς Μακεδονίας καὶ εἰς τὰ Βοσμπούρα τῆς Κινοβρίας. Ἐν Ρουμανίᾳ οἱ κατὰ τοὺς Μαραθόνομας, τῆς Μπονκαβίνης καὶ τῆς Μοδαβίας μοιρολογοῦν μὲ τὸν *bucium* (μακρὸν πομπενικὸν αὐλὸν) κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν. Δύο, σπανίως εἰς, ἄλλοτε τέσσαρες ἢ καὶ ἕξ νέοι φέροντες τὸ μουσικὸν τοῦτο ὄργανον συνοδεύουν τὸ «νεκρικὸ ξόδι» καὶ μοιρολογοῦν τὴν πρωίαν, τὴν μεσημβρίαν, τὸ ἑσπέρας καὶ κάποτε τὴν νύκτα, ὅταν γίνεται ἡ φύλαξις τοῦ νεκροῦ εἰς τὸ σπῖτι. Ὅμοίως μοιρολογοῦν εἰς τὸν δρόμον πρὸς τὸ νεκροταφεῖον, ἐπάνω ἀπὸ τὸν τάφον καὶ ἀφοῦ τὸ φέρετρον σκεπασθῇ ἀπὸ τὸ χῶμα⁶. Σημειωτέον δὲ ὅτι εἰς τὸ χωρίον Nereju οἱ φυλάσσοντες τὸν νεκρὸν μεταμφιέζονται μὲ προσωπίδας, κατασκευαζομένας ἀπὸ ξύλον ἢ δέρμα προβάτου, πρὸς ἀποδιοπόμνησιν τῶν κακοποιῶν πνευμάτων. Τὸ αὐτὸ ἐθίζεται καὶ εἰς τὸ χωρίον Torrești. Καὶ ἐκεῖ οἱ ἐπαγρυπνοῦντες χορεύουν διαφόρους τοπικοὺς χοροὺς πέρας πυρᾶς κατὰ τὴν νύκτα μὲ

¹ G. Pitré, ἔνθ' ἄν., σ. 212.

² Jouri Sokolov, Le folklore russe, Paris, 1945, σ. 120 κ.ἑξ.

³ Jouri Sokolov, ἔνθ' ἄν., σ. 123.

⁴ Elsa Mahler, Die russische Totenklage, Leipzig, 1936.

⁵ Fr. Boehm, ἔνθ' ἄν., σ. 23.

⁶ T. Alexandru, Instrumentele muzicale ale poporului român, București, 1956, σ. 39-40. Βλ. καὶ Δ. Β. Οἰκονομίδην, ἐν Λαογραφ., ΙΗ', ἐν Ἀθήναις, 1959, σελ. 587-588.

σκοπὸν τὴν διασκέδασιν αὐτῶν καὶ τοῦ νεκροῦ. Ἐξετάσας τὸ θέμα τῶν «νεκρικῶν χορῶν» παρὰ τοῖς σλαβικοῖς λαοῖς ὁ Μ. Nilsson λέγει ὅτι ὡς βάσις τούτων ὑπόκειται ἡ ἰδέα τῆς ἀνάγκης νὰ δοκιμάσουν οἱ ζῶντες κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν ὁμοῦ μετὰ τοῦ νεκροῦ τὴν χαρὰν τῶν ζωικῶν ἀπολαύσεων. Τὸ αὐτὸ δ' ἀκριβῶς συνέβαινε, προσθίεται, εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνας καὶ τοὺς Ἑτρούσκους¹.

Ἀξιόλογον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐν Ρουμανίᾳ καὶ τὸ ἔθιμον - μοιρολόγι - «τοῦ ἐλάτου», τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ T. Burada ἐν Hunedoara κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος². Ἰχνη αὐτοῦ ἀνεκαλύφθησαν κατόπιν εἰς τὸ Μπανάτ³, εἰς τὰ Δυτικὰ Ὅρη⁴ καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Γκόρζ⁵. Εἰς τὸ ἐν λόγω ἔθιμον - μοιρολόγι - , πὺ ἀπευθύνεται εἰς ἀγάμους νέους καὶ νέας, ἔχομεν τὸν μὴ πραγματοποιηθέντα εἰς τὴν ζωὴν γάμον. Τὸ ἔλατον συμβολίζει τὸν θανόντα. Ἡ ζωὴ του εἶναι ὡς ἡ τοῦ ἐλάτου, ἡ δὲ θλίψις του εἶναι ἡ θλίψις τοῦ δένδρου τούτου, τὸ ὁποῖον ἔπεσεν ἀπὸ τὰ ὑπερήφανα ὄρη εἰς τόπους χαμηλοῦς, ὅπου θὰ σαπίσῃ μέσα εἰς τέλματα⁶. Εἰς τὴν Hunedoara, ὅπου ἀποθάνη ἓνας νέος, 9 ὁμήλικές του πηγαίνουν εἰς τὸ βουνόν, κόττον δύο ἔλατα, τὸ ἐν μεγαλύτερον τοῦ ἄλλου, διέρχονται μὲ αὐτὰ ἀπὸ ἓν χωρίον καὶ τὰ κορίτσια τοῦ χωρίου τούτου ἄδουν «τὸ μοιρολόγι τοῦ ἐλάτου». Ὅταν κατὰ τὴν ἐξουσία εἰς τὸ χωρίον, ὅπου εὐφίσχεται ὁ νεκρὸς, ἀπολίζονται τὰ ἔλατα ἀπὸ τὰ κορίτσια τοῦ χωρίου, τὰ ὅποια λέγουν πάλιν τὸ σχετικὸν μοιρολόγι, πὺ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν⁷. Ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἔλατα, ἀντὶ τούτων χρησιμοποιοῦν δένδρα μηλέας. Εἰς τὴν Κλοποτίβα τοῦ Hațeg τὸ σῦνηθες ἐκεῖ «μοιρολόγι τῆς αὐγῆς» ἀκούεται μόνον κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν νέου ἢ νέας. Αἱ μοιρολογίστριαι, ἰστάμεναι ἔξω τοῦ παραθύρου τῆς οἰκίας, ἔνθα ὁ νεκρὸς, μοιρολογοῦν κατὰ μέτωπον πρὸς τὸν ἥλιον. Εἰς τὸ Μπανάτ εἶναι χωρισμένοι εἰς δύο ὁμάδας. Ἡ μία ἀντιπροσωπεύει τὴν αὐγὴν, ἡ ὁποία παίρνει τὸν νεκρόν, ἡ δὲ ἄλλη τοὺς οἰκείους του, πὺ ματαιῶς ἐπιζητοῦν τὴν ἐπιστροφὴν

¹ Bl. *Martin Nilsson*, *Der Ursprung der Tragödie*, *Opuscula Selecta*, I, Lund, 1951, σ. 106.

² *T. Burada*, *Datinele poporului român la inmormintari, în Convorbiri Literare*, 16 (1882/1883), σ. 8 κ.έξ. (Καὶ ἀνατ., Iasi, 1882, σ. 28 κ.έξ.).

³ *Simeon Mangiuca*, *Călindariru pe anul 1882*, Brașov, 1881 σ. 121.

⁴ *T. Frincu și G. Candrea*, *Români din Munți Apuseni*, București, 1888, σ. 175.

⁵ *C. Brailoiu*, *Ale mortului din Gorj*, București 1936, σ. 52 κ.έξ.

⁶ *I. C. Chitișia*, *Cîntece funerare populare de... Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor*, ἔτ. VIII, București, 1959, nr. 3-4, σ. 643.

⁷ Ἐνθ' ἀν., σ. 643-647. Τὸ ἔθιμον τοῦ ἐλάτου, κατὰ τὸν I. Chitișia, ἔχει ἀνιμιστικὸν χαρακτῆρα. Ἐνθ' ἀν., σ. 664.

του. Κάποτε ἄδουν λυσίκομοι¹. Εἰς τὴν Ὀλτενίαν καὶ εἰς τοὺς Σάσους τῆς Τρανσυλβανίας, ὡς συμβαίνει παρ' ἡμῖν εἰς πολλὰ χωρία τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας, «αἱ μοιρολογοῦσαι ἐκφράζονται ρυθμικῶς ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ»².

Ὅπως παρ' ἡμῖν, οὕτω καὶ ἐν Ρουμανίᾳ πολλὰ τῶν μοιρολογίων εἶναι αὐτοσχέδια, πού λέγονται κατὰ τὰς κηδεῖας καὶ κατὰ τὰ μνημόσυνα. Τὰ περισσότερα τούτων εἶναι περιστατικὰ καὶ λησμονοῦνται. Ὅσα εἶναι ὠραῖα καὶ συγκινοῦν τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ διατηροῦνται εἰς τὴν λαϊκὴν μνήμην³.

Ἐὰν τώρα ρίψωμεν βλέμμα καὶ εἰς τὴν λαογραφίαν τῶν πρωτογόνων καὶ κατὰ φύσιν ζώντων λαῶν, θὰ ἴδωμεν ὅτι καὶ εἰς ἐκείνους ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ εἶναι λίαν συνήθης καὶ διαδεδομένος. Ὁ C. le Gobien κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰ. σημειώνει τὸ ἐξῆς μοιρολόγι τῶν νήσων Mariannes τοῦ ΒΔ. Εἰρηνικοῦ: «Τὸ φεγγάρι, πού με φώτιζε, | ἐσκοτείνιασε. | Τὸ ἄστρο, πού μοῦ ὡδηγοῦσε τὰ βήματα, | ἐσβῆσε. | Ὁ ἥλιος, πού μοῦ δίνει ζωὴ, ἐκρύφτηκε. | Ἀπὸ τώρα θὰ με συντροφεύῃ | μόνο μιὰ νύκτα βαθείᾳ»⁴.

Ὁ Godefroy Loyer εἰς ἓνα ταξίδι τοῦ γεγόμενον τὸ ἔτος 1702 εἰς τὴν Ἀφρικανικὴν Γουϊνέαν, παρετήρησε καὶ περιέγραψε λεπτομερῶς τὴν ἐθιμοτυπίαν τοῦ μοιρολογίου παρὰ τοῖς Νέγροις. Περὶ τῶν ἐκείναις γυναῖκες λέγει, συγκεντροῦνται εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τεθνεώτος καὶ μεθεῖς κοίτης ἀρχίζουν νὰ τὸν ἀναζητοῦν παντοῦ εἰς ὅλας τὰς γωνίας τῆς οἰκίας ἐρωτῶσαι ἄσους συναντοῦν μήπως οὗτος ἐφάνη κάπου. Οὗτοι ἀπαντοῦν εἰς αὐτὰς «ἀσού», δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει πλέον. Τότε αὐταὶ τρέχουν καὶ τὸν ζητοῦν μακρὰν τῆς οἰκίας, ἐνῶ ἄλλαι γυναῖκες ἀρχίζουν νὰ περιποιοῦνται τὸν νεκρόν, νὰ τὸν καθαρίζουν, νὰ τὸν κτενίζουν καὶ νὰ τὸν στολίζουν με πρωτόγονα κοσμήματα. Κατόπιν τὸν μοιρολογοῦν ρυθμικῶς καὶ ἡσύχως ἐξαίρουσαι τὰ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν ἔργων του ἐν τῇ ζωῇ. Ἐπειτα παρουσιάζονται καὶ ἄλλαι γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι τὸν ἐρωτοῦν, διατὶ ἀφῆκε τὸν κόσμον, μήπως δὲν εἶχε μετ' ἐξέστη, μήπως δὲν ἦτο ἀγαπητός, τί τοῦ ἔλειπε καὶ φεύγει;⁵.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν καὶ ὁ Muret κάμνει λόγον διὰ τὸ μοιρο-

¹ Ἐνθ' ἀν., σ. 648. Περὶ τοῦ «μοιρολογίου τῆς Αὐγῆς» βλ. καὶ τὴν πρόσφατον μελέτην τοῦ Nicolae Both, Contribuții la cîntecul zorilor. Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1962-1964, Cluj, 1966, σ. 465-487.

² I. C. Chitimia, ἔνθ' ἀν., σ. 665.

³ Ἐνθ' ἀν., σ. 665.

⁴ Charles le Gobien, Histoire des îles Mariannes, Paris, 1700, σελ. 69.

⁵ Godefroy Loyer, Relation au voyage au royaume d'Issyny, côte d'or, pays de Guinée en Afrique, Paris, 1714, σ. 237 κ. ἐξ.

λόγι εἰς τὰς Καραϊβικὰς νήσους¹, τὰ αὐτὰ δὲ χαρακτηριστικὰ ἔχει τὸ μοιρολόγι καὶ εἰς τὰς φυλὰς τοῦ Περού².

Εἷς τινὰς ἄλλους πρωτογόνους λαοὺς ὁ θρῆνος ἀρχίζει πρὸ τοῦ θανάτου. Οἱ Ὅττεντότοι π.χ. τριγυρίζουν τὸν ἐτοιμοθάνατον καὶ ἀρχίζουν τὰ ξεφωνητὰ καὶ τοὺς θρήνους³. Μετὰ τῶν θρήνων συνδέονται καὶ οἱ σπαραγμοί. Εἰς τοὺς Ἀράντα τῆς Κεντρικῆς Αὐστραλίας αἱ γυναῖκες καταξοφίζουν τὸ σῶμα τῶν μετὰ θρήνων⁴. Εἰς ἄλλους πρωτογόνους λαοὺς οἱ ἄνδρες καταπληγώνονται μὲ μαχαίρας, αἱ δὲ γυναῖκες καρφώνουν καλὶμία εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν⁵. Ἀλλαχοῦ κόπτουν τοὺς λοβοὺς τῶν ὠτων ἢ ξοφίζουν τὸ στήθος τῶν καὶ ἀφήνουν αἷμα νὰ κυλᾷ ἐπὶ τοῦ λειψάνου. Ὁ Frazer ἔχει συγκεντρώσει πολλὰς εἰδήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος⁶.

Ἡ συνήθεια τοῦ αὐτοσπαραγμοῦ ἦτο βαθέως ἐξοριζωμένη καὶ εἰς τοὺς Ἑβραίους. Ἐπίσης οἱ Σκύθαι, ὅταν ἀπέθνησκεν ὁ βασιλεὺς τῶν, «τοῦ ὧτος ἀποτάμνονται, τρίχας περικεῖρονται, βραχίονας περιτάμνονται, μέτωπον καὶ ὄϊνα καταμύσσονται, διὰ τῆς ἀριστερῆς χειρὸς οἰστοὺς διαβιβάζονται»⁷. Εἰς τοὺς Αἰγυπτίους ἐτύπτοντο καὶ αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἄνδρες. Ὁ Ἡρόδοτος λέγει: «θρῆνοι δὲ καὶ ταφαὶ σφεων εἰσὶ αἰδεῖ τοῖσι ἂν ἀπογέννηται ἐκ τῶν οἰκίων ἀνθρώπος, τοῦ τις καὶ λόγος ἢ, τὸ πῆλυ γένος πᾶν τὸ ἐκ τῶν οἰκίων τοιῶν κατ' αὐτὰ ἐπλάσται τὴν κεφαλὴν πηλῷ ἢ καὶ τὸ πρόσωπον, κάπτεται ἐν τοῖσι οἰκίοις ἐπὶ τοῦ νεκροῦ αὐταὶ ἀνὰ τὴν πόλιν στρωφώμεναι τύπτονται ἐπεξωσμένοι καὶ φωνάζουσαι τοὺς μαζοὺς, σὺν δὲ σφί αἱ προσήκουσαι πᾶσαι. ἐτέρωθεν δὲ οἱ ἄνδρες πέττονται, ἐπεξωσμένοι καὶ οὗτοι»⁸. Εἶδομεν ὅτι καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἦτο συνήθης ὁ αὐτοσπαραγμός, ὅπως παραστατικώτατα τὸν περιγράφει ὁ Λουκιανός⁹. Παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ὁ Δωδεκάδελτος ἀπηγόρευε τὸ σχίσμιον τοῦ προσώπου, ἀλλ' ἡ συνήθεια δὲν ἐξηλείφθη ὁλο-

¹ A. Muret, Cerimonie funebri di tutte le nazioni del mondo, Venezia, 1722, σ. 108.

² V. Blaise Cendar, Anthologie nègre, Paris 1947, σ. 323.

³ Βλ. E. Hartland ἐν τῇ Encyclop. of Relig. and Ethics, τόμ. 4, σ. 416 α.

⁴ B. Spencer and F. Gillen, The Native Tribes of Central Australia, London 1895/1938, σ. 510.

⁵ Ἐνθ' ἀν., σ. 509.

⁶ J. G. Frazer, The Belief in immortality and the Worship of the dead, τόμ. I, London, 1913, σ. 134, 154 κ.ἐξ., 158, 159, 196, τόμ. II, 1922, σ. 19, 113, 133 κ.ἐξ. Πρβλ. καὶ Παν. Δεκατοῦ, Ἡ Ψυχὴ, Ἀθήνα, [1957], σ. 130 κ.ἐξ.

⁷ Ἡροδότου, 4, 71.

⁸ Ἡροδότου, 2, 85. Βλ. καὶ Fr. Boehm, Ἐνθ' ἀν., σ. 5, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία.

⁹ Λουκιανοῦ, Περί πένθους, 12. Οἱ Ἕλληνες τὸν δαρμόν τοῦ στήθους καὶ τὸν θρῆνον ἐκάλουν καὶ κοπετόν.

σχερῶς, ὡς ἔγραφεν ὁ Propertius¹. Ὁ Οὐάργων, θέλων νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ἔθιμον, λέγει: «... ut sanguine ostenso inferis satisfaciant²». Πανταχοῦ καὶ πάντοτε αἱ γυναῖκες ἔχουν κατὰ τὸν θρῆνον τὸν κυριώτερον λόγον. Εἰς ὠρισμένας Αὐστραλιανὰς φυλὰς αὐταὶ σκάπτουν τοὺς τάφους³. Εἰς τὴν νῆσον Μούρουα (Μελανησία) ἡ ταφὴ εἶναι χρέος τῶν γυναικῶν. Αὐταὶ ἀνοίγουν μίαν τάφρον πλησίον τοῦ χωρίου καὶ αὐταὶ πάλιν ξεθάπτουν τὰ ὀστέα τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν⁴. Εἰς πολλὰς ἐπίσης πρωτογόνους φυλὰς, ὅπως καὶ εἰς τοὺς Ἑλληνας⁵, ἡ περιποίησις τοῦ λειψάνου γίνεται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ γυναικας. Καὶ μεταξύ τῶν Ρωμαίων ἡ μητέρα καὶ ἡ ἀδελφὴ ἀναφέρονται ὡς *personnae funerea*⁶.

Ὅπως εἶδομεν, εἰς πλείστους λαοὺς, ἀρχαίους καὶ σημερινούς, πρωτογόνους καὶ πολιτισμένους, ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ὡς ἐπακόλουθον τοῦ θανάτου. Ὁσημέραι μὲ τὴν ἐλικράτησιν ἀνωτέρων θρησκευτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν περὶ ζωῆς καὶ θανάτου ἀντιλήψεων, μὲ τὴν ἀστικοποίησιν μερίδος τῶν χωρικῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν βαθμιαίαν ἐξημέρωσιν τῶν πόλεων, ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ ὀλονέν καὶ περιορίζεται ἢ καὶ εξαφανίζεται ἢ γίνεται ἡπιώτερος μεταβάλλων τὴν παλαιότεραν ἀγρίαν καὶ σκληρὰν του ὅπιν. Ὁ δὲ αὐτοσπαραγμὸς, ποὺ διατηρεῖται ἐντονώτερον ἀκόμη εἰς πρωτογόνους κοινότητας καὶ εἰς νησίδας πεπολιτισμένων λαῶν, ἐπισημαίνεται ὑπὸ τῶν ἐθνολόγων καὶ λαθρογράφων ὅτι ὁφείλεται εἰς τὸν λόγον, ὅπως πραγματοποιηθῇ σύνδεσμος ἢ μεταθανάτιος ἀδελφοποίησις τοῦ νεκροῦ μετὰ τῶν ζώντων. Τελικῶς οὗτος ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀποφυγὴν τῆς ἐκ τοῦ νεκροῦ βλάβης, τῆς ἀπειλῆς τοῖς ζῶντας. Τὸ αἷμα, τὸ ὅπονον ῥεεῖ ἀπὸ τὰς ξεσχιζομένας παρειὰς ἢ ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος, τονώνει τὸν νεκρόν, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν πρωτογόνων, μὲ σκοπὸν τὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὴν ζωὴν ἢ τὴν ἐνδυνάμωσίν του πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν πολυειδῶν δοκιμασιῶν καὶ παθημάτων, ποὺ τὸν περιμένουν. Ὁ σπαραγμὸς ἐπίσης δὲν εἶναι μόνον αὐτοτιμωρία, αὐτοτυραννῆσις καὶ ἐξέσπασμα ἀφάτου λύπης, ἀλλὰ καὶ ἓνας συμβολικὸς, οὕτως εἰπεῖν, θάνατος τῶν ζώντων. Οὗτος, κυριαρχῶν τοῦ συνειδότος, ἀποτελεῖ πολλάκις διὰ τὸν θρηνοῦντα θέσιν

¹ Propertius, 2, 13, 27.

² Servius, In Verg. Aen. 3, 67.

³ E. Bendann, Death Customs. An analytical Study of Burial Rites, London 1930, σ. 239.

⁴ Ἐνθ' ἀν., σ. 238 κ.ἐξ.

⁵ E. Rohde, Psyche, γαλλικὴ μετάφρ., Paris, 1952, σ. 180.

⁶ Servius, In Verg. Aen. 9, 486.

⁷ Βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, ἔνθ' ἀν., σελ. 122-125.

ἀρνήσεως τῆς ζωῆς. Τέλος ἀρχικός σκοπὸς τῆς καθιερώσεως τοῦ θρήνου ὑπῆρξε πρῶτον ἡ ἀποδίωξις τῆς ὑποψίας ὅτι αἵτιοι τοῦ θανάτου ἦσαν οἱ ζῶντες καὶ δεύτερον ὁ ἐξευμενισμὸς τοῦ νεκροῦ. Παραλλήλως ὅμως ἔβαινε πάντοτε ἡ ἐκ μέρους τῶν οἰκείων εἰλικρινὴς ἐκδήλωσις τοῦ πόνου· ὁ τελευταῖος αὐτὸς λόγος τῆς δημιουργίας τοῦ θρήνου μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ ἐκυριαρχήσῃ τῶν ἄλλων καὶ ἀπέβη μοναδικός.

R É S U M É

**Thrènes funèbres en Grèce
(Le mirologue et son cérémonial)**

par D. B. Economidès

Dans l'introduction de son étude, l'auteur mentionne les différents mots et phrases que le peuple grec emploie pour désigner le mirologue et les circonstances pendant lesquelles il le chante.

Par la suite il examine: a) les lieux de la Grèce où sont chantés les mirologues à ce jour. b) la façon dont on dit les mirologues à quelqu'un qui est mort à l'étranger loin des siens et quel est le cérémonial du thrène dans les différentes régions de la Grèce.

Voici quelques exemples: dans le village de Grizi de la province de Pylie (Péloponèse) les femmes couvrent leur tête et leur visage avec un mouchoir noir de façon à ce qu'on ne voie même pas leurs yeux. D'habitude une femme commence le mirologue et les autres reprennent en chœur.

Dans le village de Xirómeron en Acarnanie les femmes qui se lamentent font un cercle autour du cercueil du mort en se divisant en deux chœurs. Le mirologue est accompagné par des exclamations, des cris stridents et des mouvements du corps, des mains, de la tête et des coups sur la poitrine et les genoux en suivant le rythme de la mélodie. Dans la région du Magne le mirologue est le plus souvent un dialogue en vers où l'on expose tout ce qu'on aurait pu dire au mort, pour louer ses vertus, souligner le vide qu'il laisse et lui promettre qu'on le vengera s'il a été assassiné par un ennemi.

Par la suite l'auteur mentionne le cérémonial du mirologue des colons maniates de Corse, en faisant une comparaison entre le mirologue de

ceux-ci et le mirologue des indigènes. Il examine également quelles personnes chantent d'habitude les mirologues, et dans quelles régions on engage des pleureuses professionnelles contre paiement.

L'auteur décrit les principales caractéristiques des mirologues comme chants funèbres, et il les vante comme spécimens de la poésie populaire grecque.

Les mirologues se divisent en deux grandes catégories :

- a) Les mirologues improvisés, parmi lesquels ceux qui ont fait une impression spéciale se maintiennent dans la mémoire du peuple avec ceux qui par leur contenu et leur forme peuvent émouvoir toujours son âme.
- b) Ceux qui sont devenus des types modèles et les mirologues qui proviennent de la tradition, dénommés τοῦ Χάρου (de Charon). Dans les vers de ces derniers revivent des croyances des anciens Hellènes sur l'au-delà.

Parallèlement et tout particulièrement sont examinés les distiques des mirologues des îles ainsi que les mirologues de certaines régions de la Grèce continentale qui sont en prose et qui prennent une forme poétique par les interjections et autres lamentations, ainsi que par la prosodie.

Les allégories contenues dans les mirologues sont du point de vue esthétique très intéressantes. Ainsi le mort est comparé à un pommier ou à un autre arbre que le fleuve emporte ou qui est desséché ou déraciné, à un oiseau qui s'est échappé de sa cage, à un aigle qui s'est envolé, à une brebis que le loup a emportée, à un voilier qui s'en va avec de l'or, ou de l'argent qu'on a perdu etc. Les images poétiques de ces allégories sont parmi les plus expressives et les plus belles de la poésie populaire néo-hellénique.

Dans la deuxième partie de son étude l'auteur se rapporte à l'antiquité hellénique et à l'époque Byzantine où il examine en lignes générales le thrène des morts en le comparant aux mirologues actuels du peuple grec.

Outre la mention des thrènes et de la manière dont ces thrènes sont décrits dans Homère, l'auteur relate la conception que les anciens Hellènes et les Byzantins avaient des thrènes funèbres et renvoie au passages relatifs d'Hérodote, de Platon, de Plutarque, de Lucien, de St. Jean Chrysostome etc.

Dans la troisième et dernière partie de son étude, l'auteur entreprend une recherche comparative du thrène funèbre grec avec celui des peuples

voisins de la Grèce, de la Péninsule Balkanique, Bulgares, Serbes et Roumains.

En comparant le mirologue grec à celui des peuples précités l'auteur trouve certaines ressemblances, mais aussi des différences sensibles quant au cérémonial, à la composition et au contenu. Un grand nombre de mirologues en Bulgarie et en Yougoslavie sont, comme en Grèce, improvisés. Là aussi ce sont les femmes qui en majeure partie expriment presque comme chez nous leur douleur en se frappant la poitrine et les genoux et en se déchirant le visage avec les ongles.

Les différences les plus sensibles apparaissent dans le chant funèbre roumain et tout particulièrement dans les mirologues originaux a) du sapin (bradului) et b) de l'aube avec les danses que dansent ceux qui veillent le mort pendant la nuit autour du feu ou on allume près du cercueil.

En terminant l'auteur mentionne certaines coutumes relatives au thrène funèbre, dont celle de l'autodéchirement, qui sont propres à certains peuples primitifs et semicivilisés et conclut que les thrènes qui s'accompagnent d'autodéchirement ont leur origine dans la croyance primitive selon laquelle on peut empêcher les maux que le mort est susceptible de causer aux vivants. Par ces actes les vivants combattent le soupçon que le mort pourrait avoir qu'ils sont responsables de son décès. Parallèlement à cette conception, continue l'auteur, le mirologue a été et demeure l'expression de la douleur causée par la perte d'une personne chère. Cette conception a dominé toutes les autres idées et manifestations au cours des diverses étapes évolutives de la civilisation humaine.